

2 '2020

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ім. О.О. ПОТЕБНИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

О. О. ТАРАНЕНКО
(головний редактор)
С. С. ЄРМОЛЕНКО
(заст. головного редактора)
П. О. СЕЛІГЕЙ
(заст. головного редактора)
В. І. ЧУМАК
(відп. секретар)
Б. М. АЖНЮК
А. М. АРХАНГЕЛЬСЬКА (Чехія)
М. БАР-АШЕР (Ізраїль)
Ф. С. БАЦЕВИЧ
Л. БІЛАНЮК (США)
В. М. БРІЩИН
Г. ГЕНТШЕЛЬ (Німеччина)
А. ДАНИЛЕНКО (США)
С. Я. ЄРМОЛЕНКО
А. П. ЗАГНІТКО
Т. А. КОСМЕДА
О. О. ЛУКАШАНЕЦЬ (Білорусь)
А. А. ЛУЧИК
М. МОЗЕР (Австрія)
Г. П. ПІВТОРАК
В. П. ПОНОМАРЕНКО
П. О. СЕЛІГЕЙ
В. Г. СКЛЯРЕНКО
Я. ФЕЛЛЕРЕР (Великобританія)
Л. І. ШЕВЧЕНКО

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ В. А. ШИРОКОВ

До друку рекомендували вчені ради Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол №2 від 27.02.2020 року) та Українського мовно-інформаційного фонду НАН України (протокол № 3 від 04.03.2020 року).

Журнал друкується за державним замовленням (100 прим.) і за передплатою (150 прим.)

Адреса редакції 01001, Київ-1,
вул. Грушевського, 4
тел. 279-29-64
факс 278-71-82
e-mail: movozn-journal@ukr.net

*Свідоцтво про реєстрацію серії КВ № 5562
від 18.10.2001 р.,*

видане Держкомінформом України

ISSN 0027-2833 (друкована версія)

ISSN 2524-0595 (електронна версія)

DOI 10.33190/0027-2833

Помічник головного редактора О. В. МАЛАШ

Редактори: Н. М. ГАЙДАЙ, В. С. ДАНИХІНА

Технічне редагування та верстка А. В. ДОРОЖИНСЬКОЇ
*За достовірність цитат і мовного ілюстративного
матеріалу відповідають автори публікацій*

Здано до набору 14.04.2020. Підп. до друку 01.06.2020.

Формат 70х108/16. Ум. друк. арк. 7,0. Обл.-вид. арк. 7,72.

Тираж 150 прим. Зам. № 5948.

Віддруковано ВД «ІНФОТЕХ»

вул. Дегтярівська, буд 15 Б, м. Київ, 04050, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавн. справи
серії ДК No 6961 від 30.10.2019 р.

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О.О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

БЕРЕЗЕНЬ
КВІТЕНЬ

2020

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Скляренко В. Г. Словотвірна реконструкція праслов'янської лексики (безсуфіксних дієслів). 2	3
	Тараненко О. О. Явище мовного андроцентризму і сучасний рух за гендерну рівність. II	27
	Томіленко Л. М. Галузева лексика в «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова: спроба цілісного аналізу	42
	Куранова С. І. Семантична координата моделювання дискурс-портрета мовної особистості	59

РЕЦЕНЗІЇ

Даниленко Л., Дядечко Л. П. Лепта библейской мудрости: русско-славянский словарь библейских крылатых выражений и афоризмов с соответствиями в германских, романских, армянском и грузинском языках : В 2 т.	75
Малаш О. Колесник В. Говірка болгар с. Городнього (Чийшія), Бессарабія : Словник	79

CONTENTS	Skliarenko V. H. The derivational reconstruction of Common Slavic lexis (suffixless verbs). 2 3
	Taranenko O. O. The phenomenon of linguistic androcentrism and a modern movement for gender equality. II 27
	Tomilenko L. M. Special terminology in «A Russian-Ukrainian dictionary» edited by A. Kryms'kyi and S. Yefremov: an attempt at holistic analysis. 42
	Kuranova S. I. The semantic parameter of language personality discourse portrait modeling. 59

REVIEWS

Danylenko L., Diadechko L. P. A mite of biblical wisdom: A Russian-Slavic dictionary of winged expressions and aphorisms of biblical origin, with Germanic, Romance, Armenian, and Georgian equivalents : in 2 vols. 75
Malash O. Kolesnyk V. The dialect of the Bulgarians of the village of Horodnie (Chyishiya), Bessarabia: a dictionary. 79

В. Г. СКЛЯРЕНКО

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, м. Київ, Україна

Електронна пошта: Skljarenko@nas.gov.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6699-9724>**СЛОВОВІРНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ
ЛЕКСИКИ (БЕЗСУФІКСНИХ ДІЄСЛІВ). 2**

Стаття присвячена словотвірній реконструкції праслов'янської лексики, зокрема реконструкції праслов'янських безсуфіксних дієслів, які не збереглися в жодній зі слов'янських мов. Реконструкція здійснюється на основі віддієслівних імен з **or** у корені. Для цього встановлюється словотвірна закономірність, яка існувала в праслов'янській мові у співвідношенні: безсуфіксне дієслово з **-er** у корені — похідне від нього ім'я. На основі встановленої словотвірної закономірності реконструйовано такі праслов'янські безсуфіксні дієслова, які не збереглися в жодній зі слов'янських мов: ****ber̥ti** «брати», ****der̥gti** > ****der̥t'i** «смикати, рвати», ****dver̥ti** «простягуватися, розходитися в сторони», ****ger̥dti** > **žer̥dti** > **žer̥sti** «обгороджувати, обносити огорожею», ****ger̥ti** > ****žer̥ti** «горіти, палати», ****ker̥ti** > ****čer̥ti** «різати; гостро, різко ображати», ****mer̥kti** > ****mer̥t'i** «темніти», ****ner̥sti** «метати ікру», ****ner̥ti** «плести, в'язати», ****ser̥ti** «виپорожнюватися», ****tver̥ti** «творити», ****ver̥ti** > ****ver̥sti** «повертати, обертати, вертити», ****zer̥ti** «сяяти, блистити; дивитися на те, що сяє, блищить».

Ключові слова: словотвірна реконструкція, безсуфіксне дієслово, віддієслівне ім'я, словотвірна закономірність, чергування голосних, семантичний розвиток.

Попередньою публікацією¹ ми розпочали серію статей, присвячених словотвірній реконструкції праслов'янської лексики, зокрема реконструкції праслов'янських безсуфіксних дієслів, які не збереглися в жодній зі слов'янських мов. Перші шість статей будуть присвячені реконструкції безсуфіксних дієслів на основі віддієслівних імен. Для здійснення такої реконструкції встановлюється словотвірна закономірність, яка існувала в праслов'янській мові у співвідношенні: безсуфіксне дієслово — похідне від нього ім'я.

У ранній праслов'янській мові при утворенні імен від безсуфіксних дієслів відбувалося чергування голосних **e** (у дієслові) з **o** (в імені), що дозволило сформулювати таке правило словотвірної реконструкції праслов'янських безсуфіксних дієслів: оскільки в ранній праслов'янській мові при утворенні імені від безсуфіксного дієслова з кореневим голосним **e** відбувалося чергування кореневого голосного **e** з **o**, наявність у праслов'янському імені кореневого голосного **o** може вказувати на походження імені від безсуфіксного

¹ Скляренко В. Г. Словотвірна реконструкція праслов'янської лексики (безсуфіксних дієслів). 1. *Мовознавство*. 2019. № 6. С. 3–21.

дієслова з кореневим голосним **е**, навіть якщо таке дієслово і не засвідчується слов'янськими мовами.

У ранній праслов'янській мові при утворенні імен від безсуфіксних дієслів чергувалися як прості голосні **о (:е)**, так і голосні **о (:е)**, що входили до складу дифтонгічних сполучень: **or (:er)**, **ol (:el)**, **om (:em)**, **on (:en)**, **oi (:ei)**, **оц (:ec)**.

У попередній статті ми розглянули чергування простих голосних **о (:е)** при утворенні імен від безсуфіксних дієслів у ранній праслов'янській мові і, спираючись на встановлене правило словотвірної реконструкції праслов'янських безсуфіксних дієслів на основі віддієслівних імен, реконструювали цілий ряд праслов'янських безсуфіксних дієслів. Предметом розгляду в даній статті буде чергування голосних **о (:е)** у складі дифтонгічних сполучень **or (:er)** при утворенні імен від безсуфіксних дієслів у ранній праслов'янській мові.

На користь існування в праслов'янській мові чергування **er** (у твірному дієслові) з **or** (у похідному імені) свідчить не менша кількість фактів, ніж на користь існування чергування простих голосних **е** з **о**. Нижче ми їх (більшість з них) розглянемо для підтвердження згаданого чергування, а головне — для підтвердження вже встановленого правила словотвірної реконструкції праслов'янських безсуфіксних дієслів на основі віддієслівних імен. При цьому наводитимуться точки зору різних дослідників на взаємозв'язок імені та дієслова, зазначатиметься, якого семантичного розвитку зазнав віддієслівний іменник, подаватимуться відповідники слов'янським імені та дієслову з інших індоєвропейських мов, але лише ті, які найближче стоять до слов'янських у формальному і семантичному відношеннях (як правило, з литовської і грецької мов).

Нижче, як і в попередній статті, йтиметься переважно про іменники **б-/јб-**основ чоловічого роду, утворені від безсуфіксних дієслів. На наш погляд, первісним значенням цих іменників, на відміну від іменників усіх інших основ, було значення опредметненої дії (стану, процесу), яке згодом у переважній більшості випадків конкретизувалося (*nomen actionis* змінилося, як правило, в *nomen acti*, рідше — в *nomen agentis*) [Sławski SP I 1974: 58; Склярєнко 1998: 307].

А. Чергування корневих *or* з *er* у ранній праслов'янській мові при утворенні імен від безсуфіксних дієслів.

1. Псл. **borgъ* «оберігання» [SP I 1974: 322] — від **bergti* > **bert'i* «берегти, оберігати, ховати»: укр. *берегти*, діал. *беречі* «берегти», рос. *беречь*, бр. *берагчы*, друс. *беречи* «т.с.», хорв. ст. *brjěći* «берегти, зберігати», стсл. *брѣци* «пиклуватися», пор. дзн. *bergan* «ховати», іє. **bhergh-* — «ховати, зберігати, захищати» [Pokorny : 145; ЕСУМ I : 171]. На наш погляд, на праслов'янському ґрунті в дієслові **berg'tei* «берегти» відбулася депалаталізація *g' (g'>g)*.

У праслов'янській мові віддієслівний іменник зазнав семантичного розвитку: «оберігання» → «те, що береже, оберігає, захищає (покрівля)»: укр. діал. *боріг* «покрівля на чотирьох стовпах, під якою складають сіно або різне збіжжя», п. *bróg* «приміщення для сіна, збіжжя, корму худобі, яке складається з чотирьох стовпів і знімної покрівлі; стіг сіна або копа збіжжя, прикриті зверху», ч. ст. *brah* «стіг», нл. *brog* «скирта, стіг; купа, громада».

Ім'я **borgъ* виводить від дієслова **bergti* «берегти, оберігати» ряд дослідників [Sławski I 1952–1956: 44; SP I 1974: 322]. На співвідносність імені

і дієслова (**bergt'i*) вказують автори «Этимологического словаря славянских языков» [ЭССЯ 2 : 202]. Автори «Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы» схильні вважати ім'я запозиченням з германської, посилаючись на снн. *barg* «хлів на стовпах» [ЭСБМ I : 44], але таку думку слід відхилити, зважаючи на добру семантичну вмотивованість псл. **boŕgъ* на слов'янському ґрунті. Снн. *barg* є повним (фомальним і семантичним) етимологічним відповідником псл. **boŕgъ*.

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -о- вокалізмом у корені) віддієслівні імена, наприклад, **obboŕgъ* «оберігання» → «те, що оберігає, захищає (покрівля)» (від **obbergti* > **obbert'i* «оберігати», пор. укр. діал. *оборіг* «навіс, солом'яна покрівля на стовпах (для зберігання сіна, не-обмолоченого збіжжя)», рос. діал. *оборѠг* «рухома чотирисихла покрівля на чотирьох стовпах над стогом сіна», бр. ст. *оборогъ* «стіг, скирта», діал. *абарѠг* «пристрій з чотирьох стовпів і рухомої покрівлі для зберігання сіна, снопів, соломи», «навіс для сіна», п. діал. *obŕóg* «(критий) стіг сіна». Автори «Этимологического словаря славянских языков» розглядають **obboŕgъ* як складення **ob-* і **boŕgъ* [ЭССЯ 26 : 115].

У пізній період праслов'янської мови (коли при утворенні імені від дієслова чергування голосних уже не відбувалося) від дієслова **bergti* (> **bert'i*) «берегти, ховати», на наш погляд, було утворено ім'я **bergъ* «укриття, ховання» → «те, що укриває, ховає (ліс, гора, круча, високий берег)»: укр. *бѣрег* «край землі біля водної поверхні», діал. «підвищення, пагорб; гора, схил гори; схил яру, долини; високий прямовисний берег, прірва», рос. *бѣрег* «берег», бр. *бѣраг*, друс. *берегъ*, п. *brzeg*, ч. *břeh* «т.с.», ст. *břeh* «пагорб, схил; берег; пристань», діал. *břech* «пагорб», слц. *breh* «берег; пагорб», вл. *brjóh* «берег; схил; пагорб», нл. *brjóğ* «т.с.; вал, насип», полаб. *brig* «берег», болг. *бряг* «берег; стрімкий схил», м. *брег* «берег; пагорб; гора», серб. *брѣг* «пагорб; височина; узгір'я», хорв. *brjêg* «пагорб; берег», слн. *brêg* «берег; схил гори; пагорб, невисока гора», стсл. *brѣgъ* «берег».

Зіставивши псл. **bergъ* з двн. *berg* «гора», ав. *barəzah-* «гора, височина», вірм. *baŕg* «високий», дослідники реконструювали іє. **bherghos* «гора, височина», а оскільки іє. *gh* повинно було дати слов'ян. *z*, то цілий ряд дослідників дійшов висновку, що псл. **bergъ* запозичено з германських мов [Berneker I : 49–50; Преображенский I : 23; Kiparsky : 101–102; Hirt : 332; Torp : 265], хоча найхарактерніше для слов'янських мов значення «берег» невідоме германським мовам. Наявність *g* у віддієслівних іменах **borgъ* і **bergъ* ми пояснюємо депалатизацією на протослов'янському ґрунті в твірному дієслові (**berg'tei* (> **bergtei*), хоча прийнято вважати, що депалатизація (субституція палатального велярним) на слов'янському ґрунті відбулася в імені **berg'os* [Sadn.–Aitz. 4: 272–273; ЭССЯ 1 : 192; SP I 1974: 204]. Слід зазначити, що причину депалаталізації остаточно не з'ясовано. Двн. *berg* «гора», на наш погляд, утворено від двн. *bergan* «ховати» і являє собою повний (фонетичний, семантичний і словотвірний) етимологічний відповідник псл. **bergъ* (<**bergos*).

У пізній праслов'янській мові існували також аналогічні (без чергування голосних у корені) віддієслівні префіксальні імена, наприклад, **obbergtъ* «оберігання» → «те, що оберігає, захищає (охорона, замовляння, талісман)» (від **obbergti* > **obbert'i* «оберегти»), **obberga* «те, що оберігає, захищає» (від **obbergti* > **obbert'i* «оберегти»), пор. укр. ст. *оберегъ* «оберігання» (XVII ст.), діал. *оберега* «охорона; остога», рос. діал. *оберег* «оберігання»;

охорона; замовляння, слова і обряд від причини; талісман, підвіска від пристігу, від вогню, води, змії, пошесті, псування весіль, хвороб тощо», діал. *oberēga* «оберігання», слн. діал. *obrēga* «простір під покрівлею перед будинком». Автори «Этимологического словаря славянских языков» теж розглядають **obbergъ*, *obberga* як віддієслівні імена, утворені від **obbergti* і [ЭССЯ 26 : 96].

2. Псл. **doгъ* «драння, здирання» [SP IV 1981: 127], «розчищення землі з-під лісу» — від **der̥ti* (през. **der̥o*) «дерти»: укр. *der̥ti*, бр. *džer̥ci* «дерти», п. *drzeć* «дерти; рвати; скубти», ч. *dřít* «дерти», слц. *driet* «т.с.», вл. *drěć* «дерти; рвати; скубти», нл. *drēs* «дерти, відривати, збирати; обшипувати, знімати», серб. *dr̥eti* «дерти, рвати», хорв. заст. *drijēti* «т.с.», слн. *dr̥eti* «дерти, рвати», пор. лит. *dir̥ti*, *dir̥u* «здирати», гр. *der̥o* «здираю», двн. *zēran* «руйнувати», іє. **der-* «дерти, здирати шкуру, роздирати» [Pokorny : 206–208; Sławski I 1952–1956: 173; Borys : 130; ESJS 3 : 163; Králik : 134]. В українській та білоруській мовах рефлекс **der̥-* був витіснений рефлексом **dy̥-* під впливом форм презенса (**dy̥o* тощо).

У праслов'янській мові віддієслівний іменник зазнав семантичного розвитку (при збереженні й первісного значення): «драння, здирання» → «те, що здирається; те, що зідране», «розчищення землі з-під лісу» → «розчищена земля з-під лісу» (під ріллю, під поселення): рос. діал. *дор* «роздирання на частини; здирання; розчистка; нове поселення на розчищеному місці; жир, сало в м'ясі тварин; нутряне сало; сміття, бруд, пліснява на чомусь; покрівельна дранка; прямошарове дерево, яке добре дереться або колеться», бр. діал. *дор* «покрівельний матеріал з довгих, вузьких і тонких дощечок», друс. *дорь* «земля, розчищена під ріллю і під угіддя». Слов'янському віддієслівному імені повністю відповідає гр. *dorós* «хутро», пор. також гр. *dorá* «шкура, зідрана шкіра».

Ім'я виводить від дієслова **derti* П. С. Кузнецов [Кузнецов : 30]. Ряд дослідників вважає, що ім'я походить від дієслова **dy̥rati* [ЭССЯ 5 : 80; SP IV 1981: 127].

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -о- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена: **or̥zdor̥* «роздирання» → «незгода, чвари» (від **or̥zder̥ti* «роздерти»), **sy̥dor̥* «здирання» → «те, що здирається; те, що зідране» (від **sy̥der̥ti* «здерти»), **zador̥* «задирання» → «суперечка, сварка», «пристрасність, запальність» (від **zader̥ti* «задерти») та ін. Автори «Этимологического словаря славянских языков» розглядають **or̥zbor̥* як безсуфіксне похідне утворення, пов'язане чергуванням регулярного типу з дієсловом **or̥zder̥ti* [ЭССЯ 33 : 47].

Префіксальні імена з -о- вокалізмом, утворені від дієслівної основи з коренем **der-*, наявні також у балтійських мовах, наприклад, лтс. *puõdaras* (з **põdoros*) «відходи при тріпанні лика».

3. Псл. **moгъ* «умирання, мор» — від **mer̥ti* (през. **mer̥o*) «мерти»: укр. *mer̥ti* «умирати», діал. *mer̥eti*, рос. *mer̥et̥*, бр. *mer̥ci*, друс. *mer̥eti*, п. *mrzeć* «т.с.», ч. *mřít* «умирати, чахнути», слц. *mr̥iet* «умирати; тужити, чахнути», вл. *mr̥ěć* «умирати», нл. *mr̥ēs* «т.с.». полаб. *mar̥e* «умирає», болг. *ma* «умирати», м. *мрее* «гинути; знемагати», серб. *mr̥eti* «умирати; гинути», хорв. *mr̥ijēti* «умирати», слн. *mr̥ēti* «умирати; тужити», стсл. *mr̥ēti* «умирати», пор. лит. *mi̥r̥ti*, *mi̥r̥štu* «умирати», лтс. *mi̥r̥t̥*, *mi̥r̥štu* «т.с.», іє. **mer-* «умирати» [Pokorny : 735; Gluhak : 426; ESJS 8 : 501; Borys : 341; Králik : 372].

В українській та білоруській мовах рефлекс **meŕ-* були витіснені рефлексами **mьŕ-* під впливом форм презенса (**mьŕo* тощо).

У праслов'янській мові віддієслівний іменник зберіг своє первісне значення («умирання, мор»): укр. *мор* «поголовна смерть, пошесть», діал. *мір* «мор», рос. *мор*, бр. *мор* «т.с.», друс. *морь* «смертельна хвороба», п. *mór* «чума», ч. *mog* «т.с.», ст. «чума», діал. *mŭr* «мор», слц. *mog* «мор. поголовна смерть; чума», діал. «чума», вл. *mór* «епідемія, чума», нл. заст. *móg* «чума, моровиця», болг. *мор* «мор, пошесть; епідемія», м. *мор* «мор; чума», серб. *mór* «мор», хорв. *mog* «смерть, мор, чума», слн. *mòr* «умирання, чума, епідемія», стсл. *морь* «чума». Слов'янському віддієслівному імені повністю відповідає лит. *māras* «мор, чума».

Ім'я **mogь* виводить від дієслова **merti* цілий ряд дослідників [Кузнецов : 30; Schuster-Šewc 13 : 946–947; ЭССЯ 19 : 251; Wojtyła-Świerzowska : 119]. Автори «*Etymologického slovníku jazyka staroslověnského*» розглядають псл. **mogь* як старе віддієслівне утворення (з о- ступенем аблауту) безпосередньо від іє. кореня **mer-* «умирати» [ESJS 8 : 491].

4. Псл. **mogьzь* «замерзання, заледеніння» — від **meŕzti* (през. *mьŕzo*) «замерзати, переходити з рідкого стану в твердий»: укр. *мерзти* «мерзнути, леденіти», стсл. *мрѣзьнѣ* «той, хто мерзне» (рефлекс **meŕ-* був витіснений рефлексом **mьŕ-* під впливом форм презенса — **mьŕzo* тощо), пор. іє. **mergь-* «гнити, намокати» [Pokorny : 739; Schuster-Šewc 13 : 963; Gluhak : 425; ЭССЯ 20 : 12; ESJS 9 : 504].

У праслов'янській мові віддієслівний іменник зазнав семантичного розвитку: «замерзання» → «те, що викликає замерзання (великий холод, мороз)»: укр. *мороз*, рос. *мороз* «мороз», бр. *мароз*, друс. *морозь*, п. *mróz* «т.с.», ст. «сильний холод; сніг, іній», ч. *mraz* «мороз, сильний холод», ст. «мороз», слц. *mraz* «т.с.; паморозь; холод», вл. *mróz* «мороз; іній», нл. *mroz* «мороз, холод», полаб. *morz* «мороз», болг. *мраз* «великий холод, при якому все замерзає», м. *мраз* «льод; мороз, холод». серб. *мрăз* «мороз; холод; паморозь, іній; льод», хорв. *mraz* «холод, мороз; паморозь; льод», слн. *mraz* «холод, мороз; іній», стсл. *мразь* «мороз». Для псл. **mogьzь* О. О. Потебня реконструює таке первісне значення: «паморозь, іній, що замерзає при падінні дощу» [Потебня : 97].

Ряд дослідників виводить ім'я від дієслова **mьŕznŕti* [Sławski SP I 1974: 59; ЭССЯ 20 : 12], *mьŕziti* «морозити» [Boryś : 340]. М. Фасмер і Г. Шустер-Шевц зазначають, що ім'я пов'язане чергуванням голосних з *mьŕznŕti* «мерзнути» [Фасмер II : 656; Schuster-Šewc 13 : 963]. При цьому корінь **mьŕz-* Г. Шустер-Шевц виводить з іє. **mergь-* [Schuster-Šewc 13 : 963]. На думку авторів «Етимологічного словника української мови», ім'я пов'язане чергуванням голосних з **mьŕzti* [ЕСУМ III : 515]. Автори «*Etymologického slovníku jazyka staroslověnského*» і Л. Кралік розглядають ім'я **mogьzь* як утворення (з о- ступенем аблауту) від дієслівного кореня, який наявний у псл. **mьŕznŕti* [ESJS 8 : 501; Králík : 371].

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -о- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена, наприклад, **zamogьzь* «замерзання» → «час, коли замерзають річки» (від **zameŕzti* «замерзти»), пор. друс. *заморозь* «час, коли замерзають річки».

5. Псл. **nogь* «занурення, пірнання, опускання (під воду або під землю)» [Wojtyła-Świerzowska : 121] — від *neŕti* (**през. nьŕo*) «занурюватися, пірнати, опускатися»: укр. діал. *нерти* «ниряти, пірнати», друс. *нерети* «поглиблю-

ватися, ховатися», *понерети* «зануритися, опуститися; залити, покрити», ч. ст. *přieti* «занурювати», слн. діал. *pondrěti* «занурювати», стсл. *изнрѣти* «виринути», *пнорѣти* «зануритися», пор. лит. *nėrti*, *neriù* «пірнати», лтс. *nirt*, *nirstu* «т.с.», іс. *per-* «проникати, пірнати» [Pokorny : 766]. В українській мові рефлекс **per-* був витіснений рефлексом **nъr-* під впливом форм презенса (**nъrō* тощо).

У праслов'янській мові віддієслівний іменник зазнав семантичного розвитку (зберігаючи при цьому й первісне значення): «опускання, занурення, пірнання (під воду або під землю)» → «той, хто опускається, занурюється, пірнає»: укр. *нор* (орн.) «норець, пірникоза, *Podiceps cristatus* L.», рос. діал. *нор* (вид птаха), бр. ст. *нор* (назва птаха), діал. «пташка, яка пірнає, друс. *норъ* (назва птаха), п. пог «дика качка»; (зоол.) борсук, *Meles taxus*», ст. «людина, яка плаває під водою, пірнає; (орн.) норець, пірникоза, *Podiceps cristatus* L.», ч. пог «занурення (напр., судна)», вл. пог «місце для пірнання», м. діал. *нор* (озерний птах), хорв. діал. пог (назва водяного птаха). Слов'янському віддієслівному імені відповідає лит. *pãras* «гагара; водолаз».

Ім'я виводить від дієслова **nerti* цілий ряд дослідників [Brückner : 365; Wojtyła-Świerzowska : 121; БЕР IV : 685; ЭССЯ 25 : 196].

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -о- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена, наприклад, **ропогъ* «опущення (землі)» (від **poneŕti* «опуститися»), пор. болг. діал. *поноръ* «карстова яма (місце, де вода йде під землю)», слн. *рónогъ* «западина, де текуча вода йде під землю, провалля». Ім'я **ропогъ* виводить від дієслова **ponerti* М. Войтила-Свежовська [Wojtyła-Świerzowska : 121].

6. Псл. **nora* «заглиблення в землі, куди опускаються, пірнають (нора)» — від **neŕti* (през. **nъrō*) «опускатися, занурюватися, пірнати» (див. вище), пор. лит. *nėrti*, *neriù* «пірнати», лтс. *nirt*, *nirstu* «т.с.», іс. *per-* «проникати, пірнати» [Pokorny : 766; Králik : 390].

У праслов'янській мові віддієслівний іменник зберіг своє первісне значення («заглиблення в землі, куди опускаються, пірнають, нора»): укр. *норá*, рос. *норá* «нора», бр. *нарá* «т.с.», друс. *нора* «підкоп», п. *нога* «нора», ч. *пога*, слн. *пога* «т.с.».

Ім'я **nora* виводить від дієслова **nerti* ряд дослідників [Wojtyła-Świerzowska : 121; ЭССЯ 25 : 185; Boryś : 367]. Автори «Этымалагичнага слоўніка беларускай мовы» вважають, що **nora* походить від **noriti* [ЭСБМ 7 : 240].

7. Псл. **pora* «те, що підпирає (підпірка)» → від **peŕti* (през. **pъrō*) «тиснути»: укр. *пѣрти* «випирати», рос. *перѣть* «т.с.; підпирати, упиратися», діал. «давити, тиснути, налягати», бр. *пѣрці* «випирати», друс. *перети* «тиснути, витискати; напирати, наполягати», п. *przeć* «випирати; напирати, натискати», ч. *zapřít* «підперти», ст. *přieti* «перти», слц. *zapriet'* «заперти, замкнути», вл. *prěć so* «спиратися», нл. *prěš* «т.с.», болг. *занирамъ* «зупиняти, затримувати; запирати», м. *занира* «зупиняти, затримувати», серб. *зàпрѣти* «заперти», хорв. *zàprijēti*, слн. *zaprěti* «т.с.», пор. лит. *spirti*, *spiriù* «підпирати», іс. **(s)per-* «підпирати, упиратися» [Pokorny : 990–991; Boryś : 489]. В українській та білоруській мовах рефлекс **per-* були витіснені рефлексом **pъr-* під впливом форм презенса (**pъrō* тощо).

У праслов'янській мові віддієслівний іменник зберіг своє первісне значення («те, що підпирає, підпірка»): рос. діал. *порá* «підпірка для стогу сіна», друс. *пора* «підпора, опора».

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -о- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена, наприклад, *obpora «опора, підпірка» (від *obperti «обперти»), *podpora «підпора, опора» (від *podperti «підперти»). Ім'я *obpora виводять від дієслова *obperti автори «Этимологического словаря славянских языков» [ЭССЯ 28 : 260]. Ім'я *podpora виводить від дієслова perti (з характерним для імен о-вокалізмом) Г. Шустер-Шевц [Schuster-Sewc 15 : 1116].

8. Псл. *рогъ «тиск, тиснення» у префіксальних утвореннях: *нарогъ «напір, натиск, натиснення», *отрогъ «відпирання, віджимання», *сорогъ «стискання, змагання» → «словесне змагання, сперечання, суперечка», *урогъ «упирання, притискання» → «те, у що упираються», *зарогъ «запирання, зажимання» → «те, що запирає, зажимає» та ін. — від *perti (през. *рърѣ) «тиснути» (див. вище) (*naperti «наперти, натиснути», *otperti «відперти, віджати», *sъperti «сперти, стиснути», *uperti «уперти, притиснути», *zaperti «заперти, затиснути» та ін.), пор. лит. spirti, spiriù «підпирати», іє. *(s)per- «підпирати, упиратися» [Pokorny : 990–991; Boryś : 489].

Віддієсловому імені *рогъ, яке не збереглося в слов'янських мовах, відповідає лит. spāras «підпірка».

Ім'я *нарогъ виводять від дієслова *naperti автори «Этимологического словаря славянских языков» [ЭССЯ 22 : 225].

9. Псл. *prostora «простягання» — від *prosterti (през. *prostьrѣ) «простягти, простерти», пор. укр. *простѣрти* «простягти; розпросторити; розпрямити», рос. *простерѣть* «простягти; розпросторити; спрямувати», друс. *простерти* «розстелити; протягнути; розпросторити; поширити; спрямувати», ч. prostřít «розстелити», слц. prestriet' «постелити; накрити (стіл)», *striet' sa «простягатися, поширюватися», ст. striet' «простягати», вл. pŕestrěc «розтягти, розстелити (скатертину); закинути (сітку)», нл. pŕestrjēc «розстелити, простягти», болг. *простра́* «розстелити; розвісити (білизну); простерти, простягнути (руки)», м. *простре* «розстелити; простерти, простягти», серб. *прѡстрѣти* «розстелити; простерти; постелити; застелити», хорв. pròstrijēti «т.с.», слн. prostrēti «простерти», стсл. *прострѣти* «розстелити, простягти, простерти, розтягти», пор. лат. sternō «стелю, розстеляю», іє. *ster- «розширяти, поширювати» [Pokorny : 1029–1030]. В українській та давньоруській мовах рефлексі *proster- були витіснені рефlekсами *prostьr- під впливом форм презенса (*prostьrѣ тощо). Безпрефіксне дієслово *sterti в слов'янських мовах не збереглося. Це дієслово реконструюють автори «Етимологічного словника української мови», автори «Etymologického slovníku jazyka staroslověnského», Л. Кралік [ЕСУМ IV : 605; ESJS 12 : 727; Králík : 560]. М. Фасмер теж фактично реконструює дієслово *sterti, *stьrѣ, подаючи префіксальне утворення від нього таким чином: *(pro-)sterti, *(pro-)stьrѣ [Фасмер III : 379].

У праслов'янській мові віддієслівний іменник *prostora зазнав семантичного розвитку: «простягання» → «простір», «вільний, не зайнятий обшир», пор. укр. *прѡстір* «протяжність, просторінь; роздолля», рос. *простѡр* «простір», бр. *прастѡр*, друс. *просторь* «т.с.; роздолля, свобода; можливість; привілля, достаток», ч. prostor «простір», слц. priestor «т.с.», болг. *простѡр* «простір, великий простір; роздолля, свобода, широкі можливості», м. *простор* «простір», серб. *прѡстор*, хорв. próstor «т.с.», слн. próstor «місце; простір», рос.-цсл. *просторь*.

Ім'я *prostorъ виводять від дієслова *prosterti М. Фасмер і М. Войтила-Свєжовська [Фасмер III : 380; Wojtyła-Świerzowska : 124].

10. Псл. *torъ «тертя, утоптування» — від *terti* (през. *tъrъ) «терти, топтати»: укр. *тёрти, тёрти дорогу* «утоптувати дорогу», рос. *терётъ* «терти», бр. *цёрці*, п. *trzeć*, ч. *třít*, слц. *triet'*, вл. *trěć*, нл. *trěš*, серб. *трѣти*, хорв. *třiti*, слн. *trěti* «т.с.», стсл. *трѣти /трѣти* «терти», пор. лит. *tirti, tiriù* «пізнавати, досліджувати», лтс. *třít* «гострити; терти», лат. *terō, -ere* «терти», гр. *τείρω* (< *τερῖω*) «тру, терзаю», іє. *ter(ə)- «терти» [Pokorny : 1071–1072; Borys : 648; Králík : 627]. В українській, білоруській, сербській та хорватській мовах рефлекс *ter- були витіснені рефlekсами *tъr- під впливом форм презенса (*tъrъ тощо) (інфінітив вирівнявся за презенсом) [Gluhak : 641].

У праслов'янській мові віддієслівний іменник зазнав семантичного розвитку: «тертя, утоптування» → «те, що утоптане (стежка, дорога, місце)»: укр. *тор* «колія», рос. діал. *тор* «прокладання борозни, стежки; протоптування; прокладена дорога; утоптане місце», бр. *тор* «колія», п. *tor* «т.с.», ч. діал. *tor* «уторована дорога», болг. *тор* «добриво, гній», серб. *тѡр* «загін для худоби», хорв. діал. *tor* «слід; огорожа», слн. *tòr* «тертя». М. Фасмер лише зазначає, що *torъ пов'язане чергуванням голосних з *terti [Фасмер IV : 81].

11. Псл. *vogъ «просовування, обвивання, обплетення, обгородження, зв'язування» — від *verti (през. *vъrъ) «просовувати, обвивати, обплітати, обгороджувати, зв'язувати»: рос. діал. *верётъ* «плести взуття», друс. *врѣти* «заперти», п. *zawrżeć* «зачинити, закрити», діал. *wrżec* «закривати, затикати», ч. *zavřít* «заперти, зачинити, закрити, замкнути», слц. *zavriet'*, вл. *zawrěć*, нл. *zawrěš* «т.с.», болг. рідк. *вра* «всовувати, засовувати, утискувати», серб. *одаврѣти* «випрягти волів, вийнявши з ярма шворінь», хорв. ст. *vrjěti se* «ховати, заховувати, приховувати», слн. *odvrěti* «відкрити», стсл. *заврѣти* «закрити», пор. лит. *vėrti, veriù* «просилияти нитку; зачиняти, відчиняти», лтс. *vėrt* «просилияти; відмикати», лат. *aperio* (< *ap-*cerio*), -ге «відкривати, відчиняти», гр. *ἀείρω* «сплутую, зв'язую», іє. *cer - «зв'язувати, в'язати, нанизувати» [Pokorny : 1150; Králík : 671].

У праслов'янській мові віддієслівний іменник зазнав семантичного розвитку: «просування, обвивання, обплетення, обгородження, зв'язування» → «те, що обплітає, обгороджує (огорожа)», «те, що виготовлено з грубо тканого полотна — верети (мішок)»: укр. діал. *вір* «огорожа із жердин», рос. діал. *вор* «огорожа», бр. діал. *вор* «хлів», друс. *воръ* «огорожа; обгороджене або обкопане місце», п. *wór* «(великий) мішок», ч. *vor* «мішок».

В. Борись виводить ім'я від дієслова *verti «зав'язати» [Borys : 709]. О. Є. Анікін теж вважає псл. *vogъ «огорожа, загорода, жердина для огорожі; мішок, в'язка» похідним від дієслова *verti «закривати, зачиняти» [Анікін 8, 2014: 229]. М. Фасмер указує на зв'язок імені з рос. діал. *вератъ* «совати, укладати, ховати, копатися» [Фасмер I : 350]. В. Махек виводить ім'я від *ver-, ч. -vřít «закрити» [Machek 1971: 697]. А. Брюкнер розглядає п. *wór* «мішок» як похідне від дієслова *wrżec* «закривати, затикати» [Brückner : 631].

Повна відповідність слов'янським імені та дієслову представлена в литовській мові: лит. *vāras* «жердина в огорожі» — *vėrti, veriù* «простромлювати. просовувати».

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -о- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена: *obvogъ «плетення, обгородження, обв'язування» → «те, що обгороджено; те, чим обв'язують, прив'язують» (від *obverti «обплести, обгородити, обв'язати»), *otvogъ «відвивання, від-

кривання» → «те, що відкрито (отвір)» (від *otverti «відвити, відкрити»), *sъvogъ «з'єднання» → «те, чим з'єднують» (від *sъverti «з'єднати»), *zavogъ «завивання, закривання, загородження» → «те, що закриває» (від *zavertі «завити, закрити») та ін. Ім'я *obvogъ виводять від дієслова *obverti автори «Этимологического словаря славянских языков» [ЭССЯ 31 : 93, 95].

Розглянуті вище слова (як безпрефіксні і їх відповідники в литовській та грецькій мовах, так і префіксальні) дозволяють зробити висновок, що в давнину запором на воротах або на дверях служила мотузка (кільце мотузки), якою обвивали дві сусідні жердини (жердина воріт або дверей з жердиною біля воріт або біля дверей). У такому випадку значення «зачиняти, замикаати» розвинулося із значення «обвивати, з'єднувати», а значення «відчиняти, відмикати» — із «відвивати, роз'єднувати», що підтверджується свідченнями литовської та латиської мов, пор. лит. užverti «зачиняю (двері)» (букв. «обвиваю»), atverti «відчиняти (букв. «відвивати») при verti «проселяти нитку; зачиняти, відчиняти»; лат. operiō (*opveriō) «зачиняю, замикаю» (букв. «обвиваю»), aperiō (*apveriō) «відчиняю, відмикаю» (букв. «відвиваю») при veriō «вити».

12. Псл. *vora «те, що обгороджує (огорожа); те, чим обв'язують (мотузка)» – від *verti (през. *vъrъ) «просовувати, обвивати, обплітати, обгороджувати, зв'язувати» (див. вище), пор. лит. verti, veriū «просилати (нитку); зачиняти, відчиняти», лтс. vërt «просилати; відмикати», лат. aperiō (<*ap-ъerio), -ге «відкривати, відчиняти», гр. ἀείρω «сплутую, зв'язую», іє. *ъег- «зв'язувати, в'язати, нанизувати» [Pokorny : 1150; Králik : 67].

У праслов'янській мові віддієслівний іменник зберіг своє первісне значення («те, що обгороджує, огорожа», «те, чим обв'язують, мотузка»): рос. діал. *вора* «огорожа», *ворка* «тонка мотузочка, яку вкладають у рот норовистому коневі, щоб його загнуждати», друс. *вора* «огорожа».

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -о- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена: obvora «огорожа; те, чим обв'язують (мотузка)» (від *obverti «обплести, обгородити, обв'язати»), *sъvora «те, чим з'єднують» (від *sъverti «сплести, з'єднати»), пор. рос. *свора* «мотузка (шворка), на якій ведуть мисливських собак» > «мисливські собаки на шворці (на ремені)» > «згряя собак»; *zavora «те, що закриває» (від *zavertі «завити, закрити») та ін. Префіксальному віддієслівному імені obvora «те, чим обв'язують (мотузка)» повністю відповідають лит. arvarà «мотузка», arûvara «мотузка для підв'язування личаків». Ім'я *obvora виводять від дієслова *obverti автори «Этимологического словаря славянских языков» [ЭССЯ 31 : 93, 95].

13. Псл. *vorgъ «покидання, вигнання» — від *vergti > *vert'i (през. *vъrgo) «кидати; гнати»: укр. діал. *верѣчи* «кинути», слн. vrěci, стсл. **врѣци** «т.с.», пор. лат. vergō, -ere «схилитися, нахилитися», нім. werfen «кидати», іє. *ъег- «вертїти, крутити; гнати, переслідувати», похідне від *ъег- «вертїти, крутити, згинати» [Pokorny : 1152, 1154, 1181; Boryś : 711].

У праслов'янській мові віддієслівний іменник зазнав семантичного розвитку: «покидання, вигнання» → «той, хто покинутий (родом); той, хто вигнаний (із роду); той, від якого всі відцуралися» → «лиходій, злочинець, злодій, недруг»: укр. *ворог*, рос. діал. *ворог* «ворог», бр. *вораг*, друс. *ворогъ*, п. wróg «т.с.», ч. ст. vrh «недруг», ч., слц. vrh «убивця», болг. *враг* «ворог, недруг», серб. *враг* «чорт, диявол», хорв. vrâg, слн. vrâg «т.с.», стсл. **врагъ**

«ворог». Семантика імені зумовлена тим, що давні слов'янські племена виганяли із свого середовища вбивць і лиходіїв, яких вважали своїми ворогами.

Для псл. *vorgъ дослідники реконструюють таке первісне значення: «вигнанець, відкинутий» [ЕСУМ IV : 426], «вигнанець із роду; той, якого всі відцуралися» [Трубачев 1959: 176; ЭСРЯ 3 : 165], «убивця» [Moszyński 1953, 347], «той хто нас пригноблює, утискує» [Machek 1957: 573], «опальна, переслідувана, вигнана людина» [Мартынов : 153].

Слов'янському віддієслівному імені відповідає гот. *warg* «лиходій», герм. **wargaz* «злочинець». Слід відхилити припущення про запозичення псл. *vorgъ з герм. **wargaz* [Moszyński 1955: 133–134] або гот. *warg* [Дорн : 400–405]. Не виключено, що слов'янському віддієслівному імені відповідає також лит. *vařgas* «горе, біда», лтс. *vãrgs* «хворобливий, кволий; нужденний, убогий; біда, лихо», прус. *wargs* «злий». У такому разі лит. *vařgti* «бідувати», лтс. *vãrgt* «чахнути, животіти» (балт. **vargtei*) виникли з **vergtei* під впливом віддієслівного імені **vargas*.

Автори «Этимологического словаря русского языка» ім'я *vorgъ виводять від дієслова, похідного від іє. **црег* / **цег-* «гнати» [ЭСРЯ 3 : 165]. Автори «Етимологічного словаря української мови» лише зазначають, що *vorgъ пов'язане чергуванням голосних з **vřgati* «кидати» [ЕСУМ I : 426].

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -о- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена, наприклад, **jъzvorgъ* «викидання» → «те, що викинуто» — від **jъzvergt'i* > **jъzvert'i* (през. **jъzvřgō*) «викинути», пор. друс. *izvorogъ* «викидень», слн. *izvrãg* «викидання», стсл. *изврагъ* «недоносок». Автори «Этимологического словаря славянских языков» ім'я **jъzvorgъ* виводять від дієслова **jъzvřgati* [ЭССЯ 9 : 99].

14. Псл. *vorghъ «молотіння збіжжя витоптуванням (звичайно за допомогою худоби)» — від **verhti* > **vert'i* (през. **vřghō*) «молотити збіжжя витоптуванням (звичайно за допомогою худоби)»: болг. діал. *врѣха* «молотити», серб. *врѣћи* «молотити, обмолочувати», хорв. *vrjěći* «т.с.», стсл. *врѣци* «молотити», пор. лит. *veřsti*, *verčiù* «валити, звальовати, перевертати», лат. *vergō* (<**versō*), -ere «мести; згрібати в купу; тягти, волочити», гр. ἔρρω «з трудом ходжу, волочуся», іє. **цєс-* «волочити по землі» [Pokorny : 1169; Gluhak : 684]. У болгарській мові рефлекс **verh-* був витіснений рефлексом **vřgh-* під впливом форм презенса (**vřghō* тощо).

У праслов'янській мові віддієслівний іменник зазнав семантичного розвитку: «молотіння збіжжя витоптуванням (звичайно за допомогою худоби)» → «те, що молотять названим способом», «те, що намолочено названим способом»: укр. *вóрох* «купа», діал. «купа невіяного зерна», рос. *вóрох* «купа; невіяне зерно», діал. «згорнуте в купу лопатою молочене, ще не віяне зерно», бр. діал. *вóрах* «купа зерна або гною», болг. діал. *врах* «сніп, приготовлений до обмолоту; клуня, стодола», м. *врав* «купа снопів на току», серб. *вра́х* «купа (снопів)», *врѣшāj* «ряд снопів на току; молотьба, час молотьби», слн. *vřāj* «збіжжя, приготовлене для обмолоту», стсл. *врахъ* «тік, молотьба». Автори «Etymologického slovníku jazyka staroslověnského» виводять ім'я *vorghъ від дієслова **verhti* «молотити (збіжжя)» [ESJS 18 : 1081].

Слов'янському віддієслівному імені відповідає лтс. *vãrsms* «збіжжя, розстелене для обмолоту; купа просіяного зерна».

Для псл. *vorghъ дослідники реконструюють таке первісне значення: «купа збіжжя (для обмолоту)» [ЕСУМ I : 429], «молотіння шляхом волочіння тягарів по збіжжю, яке молотиться» [ЭСРЯ 3 : 168].

15. Псл. *vořza «те, чим стягують, в'яжуть (мотузка, ремінь)» — від *veřzti (през. *vъřzъ) «в'язати; зав'язувати; зв'язувати»: укр. *верзті* «говорити дурниці; вести пусті балачки», рос. діал. *верзті* «говорити щось довго, але безтолково; брехати, марити, говорити дурниці; робити щось довго, але безтолково», бр. *в'ярці* «марити», болг. *врѣзвам* «зв'язувати, зав'язувати», м. *врзе* «т.с.», серб. *врѣсти се* «крутитися, вертїтися на одному місці», *заврѣсти* «зв'язати, зав'язати», стсл. *отврѣсти* «розкрити, розверзти», *поврѣсти* «прив'язати», пор. лит. *veřžti, veřžiu* «зав'язувати; затягувати, стискати», іє. *цег-ġh- «вертїти, крутити, стискати, давити», що є розширенням *цег- «вертїти, крутити, згинати» [Pokorný : 1152, 1154–1155; ЕСУМ I : 427; ESJS 11 : 693; Králík : 462]. У більшості слов'янських мов рефлексі *veřz- були витіснені рефlekсами *vъřz- під впливом форм презенса (*vъřzъ тощо) [Аникин 6, 2012: 308].

Той факт, що на ґрунті східнослов'янських мов у дієслова *верзти* із значення «в'язати» розвинулося значення «говорити дурниці», ми схильні пояснити існуванням у давніх слов'ян елементів вузликового письма, яким не кожен досконало володів, часом не до ладу нитки плів (плів дурниці), безтолково вузли в'язав (верз дурниці), і те, що наплів, нав'язав (наверз), не відповідало дійсності [Скляренко 2011: 50–52].

У праслов'янській мові віддієслівний іменник зберіг своє первісне значення («те, чим стягують, в'яжуть, мотузка, ремінь»): укр. діал. *ворóза* «мотузка, шнурок; мотузка або ремінь у батозі, яким б'ють». Слов'янському віддієслівному імені відповідає лтс. *varza* «сплутана пряжа».

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -о- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена, наприклад, *pavoręza «те, чим стягують, зв'язують (мотузка, поворозка)», *povoręza «т.с.» (від *poveręzti «пов'язати зав'язати»).

16. Псл. *vořzъ: у префіксальному утворенні *pavoręzъ «стягування. зв'язування» → «те, чим стягують, зв'язують», *povoręzъ «те, чим стягують, зв'язують» — від *veřzti (през. *vъřzъ) «в'язати; зав'язувати; зв'язувати» (див. вище), *poveręzti «пов'язати, зв'язати», пор. лит. *veřžti, veřžiu* «зав'язувати; затягувати; стискати», іє. *цег-ġh- «вертїти, крутити, стискати, давити», що є розширенням цег- «вертїти, крутити, згинати» [Pokorný : 1152, 1154–1155; ЕСУМ I : 427; Králík : 462]. Слов'янському віддієслівному імені *vořzъ відповідає лит. *váržas* «довгий кошик для рибної ловлі, сплетений з вербових лозин» (з вокалізмом -ā-).

У праслов'янській мові віддієслівні іменники *pavoręzъ і *povoręzъ зазнали семантичного розвитку: «стягування, зв'язування» → «те, чим стягують, зв'язують»: укр. *пóвороз* «мотузка, зав'язка», діал. *пáвороз* «вусик у витких рослин», рос. діал. *пáвороз* «зав'язка у мішку», друс. *поворозъ* «перетинка», п. *rowróz* «канат, линва», слц. *rovraz* «мотузка; канат», нл. *rowrjoz* «т.с.». Ім'я *povoręzъ «те, що використовується для зв'язування» В. Борись і Л. Кралік виводять від дієслова *poveręzti «зав'язати, зв'язати» [Boryś : 475; Králík : 462].

На основі розглянутого матеріалу можна підтвердити вже встановлене правило словотвірної реконструкції праслов'янських безсуфіксних дієслів на основі віддієслівних імен: оскільки в ранній праслов'янській мові при утворенні імені від безсуфіксного дієслова з кореневим голосним *е* (у складі дифтонгічного сполучення *er > eř*) відбувалося чергування кореневого голосного *е* з *о*, наявність у праслов'янському імені кореневого голосного *о* (у складі дифтонгічного сполучення *or > oř, or*) може вказувати на походження

імені від безсуфіксного дієслова з кореневим голосним *е* (з кореневим *er > er*), навіть якщо таке дієслово і не засвідчується слов'янськими мовами.

Б. Реконструкція праслов'янських безсуфіксних дієслів на основі віддієслівних імен з *ог* у корені

1. Псл. *богъ* «брання, збирання» [SP I 1974: 336; Wojtyła-Świerzowska : 62] — від ***berti* (през. ***bьrǫ*) «нести» → «брати», пор. лат. *ferō* «несу», гр. *φέρω*, вірм. *berem* «т.с.», іє. **bher-* — «нести, приносити» [Pokorny : 128], а також, очевидно, лит. *beŕti* «сипати» (перв. «сипати зерно в землю при обробці поля»), лтс. *bėrt* «т.с.». У слов'янських мовах дієслово ***berti* «брати» не збереглося, ще до розпаду праслов'янської єдності воно було витіснене дієсловом **bьrati < *birātei* «брати», утвореним від ***berti* «брати» за допомогою чергування кореневих голосних *е : і* та суфікса *-a-* (пор. **nezti : *nъzati*) і добре збереженого в сучасних слов'янських мовах.

У праслов'янській мові віддієслівне ім'я **богъ* зазнало семантичного розвитку (зберігаючи при цьому й первісне значення): «брання» → «те, що збирається (данина, натовп, складка на одязі)»: рос. діал. *бор* «брання, взяття; збір ягід, грибів тощо; лов риби», ст. «податок; збір данини, податку, побір; зборки, складки на сукні», друс. *боръ* «вид данини», ч. ст. *bor* «натовп, загін, збори», болг. діал. *бор* «вибір, відбір, складка (одягу)», серб. *бѣр* «зморшка (на обличчі)», хорв. *bôg* «складка; зморшка (на обличчі); подряпина на стіні».

Слов'янському віддієслівному імені повністю відповідають лит. *bãras* «частина поля, яку один жнець або сіяч обробляє за один день», гр. *φόρος* «податок», іє. **bhoros* «несення, несіння» [Wojtyła-Świerzowska : 26].

Автори «Słownika prasłowiańskiego» ім'я **богъ* (nomen actionis) виводять від дієслова **bьrati* [SP I 1974: 336]. Авторі «Этимологического словаря славянских языков» указують на співвідносність **богъ* з дієсловом **bьrati* [ЭССЯ 2 : 218].

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з *-о-* вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена: **nabogъ* «набирання» → «те, що набрано, підібрано» — від ***naberti* «набрати»; **orzbogъ* «розбирання» — від ***orzberti* «розібрати»; **otbogъ* «відбирання» — від ***otberti* «відібрати»; **robogъ* «забирання» → «те, що забрано» — від ***roberti* «забрати»; **sqbogъ* «збирання» → «те, що зібрано», **szbogъ* «збирання» — від ***szberti* «зібрати» (пор. рос. діал. *субѣр* «каміння, валуни, зібрані з ріллі і складені купую»); **ubogъ* «прибирання, убирання» → «те, у що убираються, одягаються (наряд, одяг)» — від **uberti* «убрати»; **zabogъ* «забирання» → «те, що забрано (захоплено)», «те, що позначає межі забраної (захопленої) території (огорожа)» — від ***zaberti* «забрати» та ін. Вираз рос. *забира́тъ по́ле за-бо́ром* не залишає ніяких сумнівів, що слово *забо́р* пов'язане з *бра́ти*. «Єдино прийнятне тлумачення — із *за-братъ*» — зазначає О. М. Трубачов [Трубачев 1961: 133]. Тому виведення *забо́р* від **zaborti* з первісним значенням іменника — «те, що захищає» [ЭСРЯ 6 : 8–9] вважаємо помилковим. Таке виведення О. М. Трубачов називає неправдоподібним [Трубачев 1961: 133].

Дослідники розглядають ім'я **nabogъ* як утворення від дієслова **nabьrati*, **naberǫ* [ЭССЯ 21 : 214], а ім'я **orzbogъ* — як утворення від дієслова **orzьrati*, **orzberǫ* [Bezlej III 1995: 157; ЭССЯ 32 : 259].

2. Псл. **doŕga* «сму́га землі, розчищена від рослинності (дорога)» (пор. російське прислів'я «На битой дороге трава не растёт») — від ***dergti > **derťi* (през. ***dьrǫgǫ*) «смикати, рвати», пор. лит. *dirgti* «розслабитися», дангл. *tergan* «смикати», нім. *zergen* «тягти, смикати», іє. **der-gh-* «смикати,

рвати», що є розширенням кореня *der- «дерти» формантом -gh- [Pokorny : 210; SP V 1984: 46–47; ЭССЯ 5 : 221; ЕСУМ II : 36]. У слов'янських мовах дієслово **dęrgti (>**dęrt'i) не збереглося (воно було витіснене дієсловом *dęrgati).

У праслов'янській мові віддієслівний іменник зберіг своє первісне значення («дорога»): укр. *дорóга*, рос. *дорóга* «дорога», діал. «вулиця; покинуте русло», бр. *daróga* «дорога», друс. *дорога*, п. *droga* «т.с.», ч. ст. *dráha* «общинний вигін; вигони біля доріг; дорога», ч. *dráha* «дорога; пустище, вигін», слц. *dráha* «дорога, колія, борозна», вл. *dróha* / *droha* «дорога; вулиця», нл. *droga* «дорога», серб. *drāga* «ущелина, тіснина», ст. «дорога», діал. «вузька морська затока». хорв. *drāga* «долина», слн. *drāga* «канава для відведення води на луку; лощина, яр; дорога».

Дослідники розглядають ім'я *dorga як утворення від дієслова *dęrgati [ЭССЯ 5 : 75], *dęgati «тягнути, рвати» [Sławski I 1952–1956: 167; Boryś : 126], *dęgnōti, *dęgati [SP IV 1981: 115] або як утворення, що має однаковий корінь з *dęgnōti [Králik: 132].

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -о- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена, наприклад, *sōdorga «те, що смикає» – від **sędęrgti > **sędęrt'i «смикати», пор. укр. *судорога* «різке мимовільне скорочення м'язів, яке звичайно супроводжується біллю», заст. *сударга* «т.с.», рос. *судорога*, бр. *сўтарга*, заст. *сўдарга* «т.с.». Автори «Етимологічного словника української мови» реконструюють префіксальне ім'я *sōd*rga «судом» [ЕСУМ V : 468]. На наш погляд, у праслов'янській мові існували два варіанти імені: *sōdorga і *sōdęrga. Так вважають і автори «Этымалогічнага слоўніка беларускай мовы» [ЭСБМ 13 : 22]. Другий варіант був видозміною першого під впливом форм презенса твірного дієслова (*dęrgo тощо).

3. Псл. *dvoгъ «простягання, розходження в сторони» — від *dverti «простягатися, розходитися в сторони», пор. лит. *dvėrti* «простягатися, розходитися в сторони», іє. *dhuer- «простягатися, розходитися в сторони». Ю. Покорний реконструює іє. *dhüēr- «двері» [Pokorny : 278]. У слов'янських мовах дієслово *dverti «простягатися, розходитися в сторони» не збереглося (від нього був утворений іменник ї-основ *dvęгъ (*dvęri) «двері», букв. «те, що розходить в сторони».

У праслов'янській мові віддієслівне ім'я *dvoгъ зазнало семантичного розвитку: «простягання, розходження в сторони» → «те, що простягається, розходить в сторони», «обгороджений простір землі при будинку, двір», букв. «те, що розходить в сторони від будинку» або «те, що прилягає до будинку»: укр. *двір* «обгороджена ділянка землі при будинку», рос. *двор* «двір», бр. *двор* «т.с.», друс. *дворъ* «садиба; приміщення, будівля; двір», п. *dwór* «двір; садиба», ч. *dvůr* «двір», слц. *dvor*, вл. *dwór*, нл. *dwor* «т.с.», полаб. *dōr* «садиба», болг. м. *двор* «двір», серб. *двoр*, хорв. *dvōr*, слн. *dvòr*, стел. *дворъ* «т.с.».

Слов'янському *dvoгъ відповідає лтс. *dvārs* «хвіртка». Лит. *dvāras* «маєток» вважається запозиченням із слов'янської [Fraenkel I 1962: 112; Sławski I 1952–1956: 183; Эндзелин : 196], хоча посилення на ізольованість цього слова в балтійських мовах не здається нам переконливим, зважаючи на наявність лтс. *dvārs* «хвіртка», лит. *dvėrti* «протягатися, розходитися в сторони».

Автори «Этимологического словаря славянских языков» допускають, що іменник *dvoгъ походить від твірної основи з голосним -е- в корені, яка

до нас не дійшла [ЭССЯ 5 : 170]. Автори «Słownika prasłowiańskiego» теж не виключають, що псл. *dvorъ являє собою утворення від дієслова з кореневим голосним -e-, пор. лит. dvėrti, dvėrù «простягатися, розходитися в сторони» [SP V 1984: 134].

Дослідники, які виводять псл. *dvorъ від іє. **dhuĕr- «двері, ворота», встановлюють для *dvorъ таке первісне значення: «те, що знаходиться перед будинком, перед воротами» [Gluhak : 214], «простір, замкнений воротами, загорода» [Sławski I 1952–1956: 183; ЕСУМ II : 18], «те, що закривається; те, що є закритим» [Králík : 140].

4. Псл. *gorĕdъ «обгороджування, обнесення огорожею» [Boryś : 181] — від **gerĕdti > **žerĕdti > **žersti (през. **žyrdŏ) «обгороджувати, обносити огорожею», пор. іє. *g'herdh- «охоплювати, обгороджувати, обносити огорожею», що є розширенням на -dh- кореня *g'her- «хапати, схоплювати» [Pokorny : 442, 444; ЭСРЯ 5 : 286; Gluhak : 243]. На слов'янському ґрунті корінь *g'herdh- зазнав депалаталізації (*g'h>gh), хоча зберігся і варіант кореня з палаталізацією. У слов'янських мовах дієслово **žerĕdti (**žersti), **žyrdŏ не збереглося (від нього був утворений іменник ї- основ *žyrdъ «жердина в огорожі»).

У праслов'янській мові віддієслівне ім'я зазнало семантичного розвитку: «обгороджування, обнесення огорожею» → «те, що обгороджено, обнесено огорожею (обгороджене місце)», «огорожа»: укр. *ѓород* «місто», рос. *ѓород* «т.с.», діал. «огорожа біля житла, селища; фортеця, укріплене стінами місце всередині селища; селище, обнесене огорожею», бр. *ѓорад* «місто», друс. *городъ* «огорожа; укріплення, фортеця, місто; кам'яні стіни; захист, надія», п. gród «фортеця, замок», ст. «місто», ч. hrad «фортеця, замок», слц. hrad «т.с., палац», вл. hród, нл. grod «т.с.». полаб. gord «замок; будинок суду», болг. *град* «місто», м. *град* «місто; фортеця, твердиня», серб. *ѓрад* «місто; фортеця, замок», хорв. grād «т.с.», слн. grād «замок; місто», стсл. **ѓрадъ** «місто; стіна, міська стіна; сад, парк».

Слов'янському віддієслівному імені повністю відповідає лит. gārdas «огорожа, загорода, загін, хлів, стійло», лтс. gārdas «відгороджене місце для свиней», гот. gards «дім». Припущення про запозичення псл. *gorĕdъ з германських мов — з гот. gards «дім» [Zubatý : 421; Hirt : 333; Feist : 198] слід відхилити.

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -o- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена, наприклад, *obgorĕdъ «обгороджування» → «те, що обгороджено (обгороджене місце)» → «ділянка землі (горбд)» — від **obgerĕdti > **obžerĕdti > **obžersti «обгороджувати, обносити огорожею». Автори «Этимологического словаря славянских языков» розглядають ім'я *obgorĕdъ як утворення від дієслова *obgorditi [ЭССЯ 27 : 12].

5. Псл. *gorĕda «огорожа» — від **gerĕdti > žerĕdti > **žersti (през. **žyrdŏ) «обгороджувати, обносити огорожею» (див. 22), пор. іє. g'herdh- «охоплювати, обгороджувати», що є розширенням на -dh- кореня *g'her- «хапати, схоплювати» [Pokorny : 442, 444; ЭСРЯ 5 : 286; Gluhak : 243]. На слов'янському ґрунті корінь *g'herdh- зазнав депалаталізації (*g'h>gh), хоча зберігся і варіант кореня з палаталізацією. У праслов'янській мові віддієслівне ім'я зберегло своє первісне значення («огорожа»): рос. діал. *горóда* «огорожа, загорода», болг. діал. *ѓрада* «огорожа».

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -o- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена: *nagorĕda «те, що зверх обгородже-

ного» (тобто первісно нагорода воєначальникам полягала у виділенні додаткових земель) — від ***nagerdti* > ***nažerdti* > ***nažersti* «нагороджувати, обгороджувати»; **obgorđa* «огорожа» — від ***obgerdti* > ***obžerdti* > ***obžersti* «обгороджувати»; **pergorđa* «перегородка» — від ***pergerdti* > ***peržerdti* > ***peržersti* «перегороджувати»; *zagorđa* «загороджене місце, загорода» — від ***zagerdti* > ***zažerdti* > ***zažersti* «загороджувати» та ін.

Автори «Этимологического словаря славянских языков» розглядають імена **nagorda* і **obgorda* як утворення відповідно від дієслів **nagorditi* «нагородити» і **obgorditi* «обгородити» [ЭССЯ 22 : 51; ЭССЯ 27 : 12]. На думку Ф. Міклошича, **nagorditi* «нагородити» первісно означало «подарувати город (місто)» [Miklosich : 74]. На думку М. Фасмера, первісним значенням **nagorditi* було «навалити купою» [Фасмер III : 37]. Обидві точки зору слід відхилити [ЭССЯ 22 : 52; ЕСУМ I : 567].

6. Псл. **gogь* «вигоріле, випалене в лісі місце; лісна пожежа» — від **geḡti* > **žer̥ti* (през. **žьr̥o*) «горіти, палити», пор. іє. **g^uher-* «горіти, палати». Ю. Покорний та інші дослідники реконструюють іє. **g^uher-* з іншим значенням — «гарячий, теплий» [Pokorny : 493–495; Sławski I 1952–1956: 323; ЕСУМ I : 567].

У слов'янських мовах дієслово **žerti* зі значенням «горіти, палити» не засвідчене (воно було витіснене дієсловом **gorēti* «горіти, палати»). Услід за Ж. Ж. Варбот, ми вважаємо, що в праслов'янській мові дієслово **žerti* втратило значення «горіти, палати; палити» і набуло значення «жертвувати, приносити в жертву», що пояснюється роллю вогню в жертвоприношеннях давніх народів, у тому числі і давніх слов'ян [Варбот : 72], пор. друс. *жєрєти* / *жьрѣти* / *жьрьти*, *жьру* «приносити в жертву; здійснювати жертвоприношення», стсл. *жрѣти* / *жръти*, *жрьж* «т.с.», лит. *girti*, *giriù* «хвалити, вихвалити», лтс. *dziřti* «славити» (у давньоруській і старослов'янській мовах рефлекс **žer̥-* був витіснений рефлексом **žьr̥-* під впливом форм презенса — **žьr̥o* тощо) [Варбот : 72].

У праслов'янській мові віддієслівне ім'я **gogь* зберегло своє первісне значення («вигоріле, випалене в лісі місце»), пор. рос. діал. *горь* (ж.р.) «випалений пожежею лісовий простір», п. ст. *gorz* (*górz*) «пожежа, пожар, згарище», хорв. діал. *gôr* «палення в стравоході, печія».

Автори «Słownika prasłowiańskiego» виводять ім'я **gogь*, для якого встановлюють основне значення «паління, спалювання вогнем, вогонь, пожежа», від дієслова **gorēti* [SP VIII 2001: 125].

7. Псл. **kora* «те, що зрізається, легко відділяється (кора)» — від ***kerti* > ***čerti* «різати», пор. лит. *kėrti*, *kėrstu* «відставати, відділятися (про шкіру, кору)», лтс. *šķiřti* «відділяти, відокремлювати», гр. *κεῖρω* (< *κερίω*) «стрижу; зрубую; обскубую», іє. **(s)ker-* «різати, стригти, відділяти» [Pokorny : 938–940; Sławski II 1958–1965: 471; ЕСУМ III : 20; ЭСРЯ 8 : 308; Králik : 296].

У праслов'янській мові віддієслівне ім'я **kora* зберегло своє первісне значення («кора»): укр., рос., болг. *корá*, бр. *карá* «кора», друс. *кора*, п. *kora*, ч. *kůra*, слц. *kôra*, м. *кора*, серб. *кѡра*, хорв. *kôra*, слн. *kôra*, стсл. *кора* «т.с.». Вважається, що первісне значення **kora* — «те, що можна відрізати, облупити, віддерти» [ЭСРЯ 8 : 308], «те, що відрізане, зрізане» [Králik : 296].

В. Борись виводить псл. **kora* від дієслова **čerti* (< **ker-*) «різати, надрізати, відділяти» → «здирати кору з дерев», що збереглося, на думку дослідника, в укр. діал. *чѣрсти* / *чѣрти*, *чру* «здирати кору з дерев» [Boryś : 91, 250],

проте укр. *чёрсти* дещо іншого походження: з псл. *ker-t- ti > *čertti > *čersti «різати» від іє. *ker-t- «т.с.» [ЕСУМ VI : 310].

8. Псл. *когь «різання; ураження, ображення, образа» — від **keṛti > **čerti «різати; гостро, різко ображати» [ЕСУМ III : 20] (див. вище), пор. лит. kérti, kėrstu «відставати, відділятися (про шкіру, кору)», лтс. šķīrt «відділяти, відокремлювати», гр. κεῖρω (< керіω) «стрижу; зрубую; обскубую», іє. *(s)ker- «різати, стригти, відділяти» [Pokorny : 938–940; ЕСУМ III : 20]. У слов'янських мовах дієслово **čerti «різати; гостро, різко ображати» не збереглося.

У праслов'янській мові віддієслівне ім'я *когь зазнало семантичного розвитку (зберігаючи при цьому й первісне значення): «різання; ураження, ображення, образа» → «докір, осуд»: рос. ст. *кор* «образа; лайка», болг. діал. *кор* «прізвисько, кличка; докір, звинувачення», серб. діал. *кѡр* «докір», цсл. *коръ* «образа, зневага». Слов'янському віддієслівному імені *когь «різання» відповідають лит. *kāras* «війна» (букв. «різня, різанина»), лтс. *kařs* «війна; суперечка, неспокій, шум; військо».

Автори «Етимологического словаря славянских языков» розглядають ім'я *когь як співвідносно з дієсловом *koriti [ЭССЯ 11 : 120].

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -о- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена: *реґкогь «ураження, ображення, образа» → «докір, осуд» → «суперечка, сварка. чвари» — від **reḡkeṛti > **reḡčerti «уразити, докоряти, дорікати, сперечатися, сваритися»; *укогь «ураження, ображення, образа» → «докір, осуд» — від **uḡkeṛti > **učerti «уразити, докоряти, дорікати» та ін.

9. Псл. *моґкъ «затемнення, затьмарення, темрява, морок» — від **meḡk-ti > **meṛt'i (през. **mьḡkǫ) «темніти», пор. лит. *mérkti, mértiu* «жмури. закривати (очі)», іє. *mer(ə)k- «миготіти, мигтіти перед очима; темніти», що є розширенням кореня *mer- «миготіти, блискати» [Pokorny : 733–734; Gluhak : 425; Králik : 372]. У слов'янських мовах дієслово **meḡkti «темніти» не збереглося (воно було витіснене дієсловом *mьḡkǫti «темніти»). Авторі «Етимологического словаря славянских языков» реконструюють псл. *meḡkt'i, спираючись при цьому, очевидно, на укр. *меркти* «меркнути» [ЭССЯ 21 : 133], але укр. *меркти* виникло, на наш погляд, з **meḡkti > **meṛt'i під впливом форм презенса (**mьḡkǫ тощо).

У праслов'янській мові віддієслівне ім'я моґкъ зберегло своє первісне значення («морок»): укр. *мóрок*, рос. діал. *мóрок* «морок». бр. *мóрак*, п. *mrok* «т.с.», ч. *mřak* «хмара», слц. *mřak* «хмара; сутінки», вл. *mrok* «хмара», нл. *mrok* «темна хмара», болг. м. *mřak* «морок, темрява», серб. *mřak* «темнота, морок, пітьма», хорв. *mřak* «т.с.», слн. *mřak* «сутінки», стсл. *мрaкъ* «морок». Авторі «Етимологического словаря славянских языков» виводять ім'я *моґкъ від дієслова *mьḡkǫti [ЭССЯ 19 : 236], В. Борись — від *mьḡkǫti «темніти» [Borys : 340], Л. Кралік — від того самого кореня, що в *mьḡkati «смеркати, сутеніти» [Králik : 371].

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -о- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена: *обмоґкъ «потемніння, потьмарення (у тому числі і свідомості)» — від **obmeḡkti > **obmeṛt'i «потемніти»; *рамоґкъ «потемніння» → «похмура, хмарна погода» — від **romeḡkti > **romeṛt'i «потемніти»; *сомоґкъ «стемніння» → «сутінок, присмерк (між заходом сонця і початком ночі)» — від **sьmeḡkti > **sьmeṛt'i «стемніти»

та ін. Автори «Этимологического словаря славянских языков» розглядають ім'я *obmorъ як складення префікса *ob- і *morъ [ЭССЯ 28 : 80].

10. Псл. *morъка «темрява, морок» — від **meṛkti > **meṛt'i (през. **mьṛkо) «темніти» (див. вище), пор. лит. mērkti, mērkiu «жмурити, закривати (очі)», іє. *mer(ə)k- «миготіти, мигтіти перед очима; темніти», що є розширенням кореня *mer- «миготіти, блискати» [Pokorny : 733–734; Gluhak : 425; Králik : 372].

У праслов'янській мові віддієслівне ім'я *morъка зазнало семантичного розвитку, зберігаючи при цьому й первісне значення: «темрява, морок» → «темна сила, чорт», «щось неясне, заплутане, темне»: укр. *моро́ка* «клопіт, тяганина», діал. «темна сила» (останнє у фразеологізмах: *моро́ка його знає, хай йому моро́ка, побила б їх моро́ка*), рос. *моро́ка* «щось плутане, марудне, незрозуміле, у чому важко розібратися», діал. «темрява, морок, сутінок, присмерк, імла, сухий туман», бр. *маро́ка* «моро́ка», п. *mroka* «морок, темрява; сутінки. присмерк», ч. ст. *mṛaka* «темрява», ч. *mṛáka* «темрява, імла», м. *mṛaka* «п'ітьма, темрява», серб. *mṛaka* «морок, темрява; сутінок, присмерк; ранній світанок». Автори «Этимологического словаря славянских языков» розглядають ім'я *morka як утворення від дієслова *mьrknōti [ЭССЯ 19 : 231].

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -o- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена, наприклад, *ramorъka «похмура, хмарна погода», «потьмарення свідомості, пам'яті» → «свідомість, пам'ять» — від **romerkti > **romerṛt'i «потемніти», пор. укр. діал. *пáморо́ка* «туман, імла», у фразеологізмах *втратити паморо́ки, паморо́ки забуває, паморо́ки заби́ло*, рос. діал. *пáморо́ка* «похмура, хмарна і мокра погода». Вираз *паморо́ки заби́ти* первісно означав «позбавити свідомості ударом по голові».

11. Псл. *norъstь «метання ікри, нерест» — від **nerṣti «метати ікру», пор. лит. neṛšti, neṛšiù «метати ікру», лтс. nērst, nēršu, nērsu «т.с.». У слов'янських мовах дієслово **nerṣti «метати ікру» не збереглося.

У праслов'янській мові віддієслівне ім'я *norъstь зазнало семантичного розвитку, зберігаючи при цьому й первісне значення: «метання ікри, нерест» → «те, що метається (ікра)»: рос. діал. *но́рост* «риб'яча ікра; нерест», *но́рос* «риб'яча ікра; жаб'яча ікра», бр. діал. *но́раст* «т.с.; нерест». Віддієслівному імені *norъstь «метання ікри, нерест; ікра» повністю відповідає лит. paĩštas «ікра», лтс. nārstis «нерест, тичка».

У пізній період праслов'янської мови (коли при утворенні імені від дієслова чергування голосних уже не відбувалося) від дієслова *nerṣti «метати ікру» було утворено ім'я *nerstь «метання ікри, нерест» → «ікра», яке представлене в багатьох слов'янських мовах: укр. *не́рест*, рос. *не́рест* «нерест», бр. *не́раст* «т.с.», друс. *нерестъ* «час метання ікри для риби», п. діал. *nerest* «нерест; ікра», ч. ст. *neřest* «нерест риби», слц. *neres* «нерест», *nerest'* «т.с.», серб. *mrěst* «нерест; ікра (дрібної риби)», слн. *mṛěst* «нерест», діал. *drěst* «риб'яча ікра».

Ім'я *nerstь автори «Этимологического словаря славянских языков» і Л. Кралік теж виводять від дієслова, яке збереглося в лит. neṛšti «метати ікру», лтс. nērst «т.с.» і яке в слов'янських мовах не збереглося [ЭССЯ 25 : 11; Králik : 385]. Форму *norstь автори «Этимологического словаря славянских языков» розглядають як пов'язану чергуванням кореневого вокалізму з *nerstь [ЭССЯ 25 : 189].

12. Псл. *norъtь «плетіння, в'язання» — за допомогою суфікса -t- від **neṛti «плести, в'язати». пор. лит. nérti, nerìù «в'язати, плести».

У праслов'янській мові віддієслівне ім'я **noŕtъ* зазнало семантичного розвитку: «плетіння, в'язання» → «сплетений з ниток чи пруття пристрій для ловлі риби», пор. рос. ст. *норотъ* «рибальський пристрій, верша», діал. *нóрот* «т.с.; вид рибальської сітки», *нóрод* «рибальський пристрій, верша», бр. діал. *нóрат* «верша; сплетена з ниток рибальська сітка, кошіль». Слов'янському віддієслівному імені **noŕtъ* відповідає лтс. діал. *noŕts* «вид рибальської сітки».

У праслов'янській мові існувало також віддієслівне ім'я **neŕtъ* «сплетений з ниток чи пруття пристрій для ловлі риби», утворене від дієслова ***neŕti* «плести, в'язати» в пізній період розвитку праслов'янської мови, коли чергування кореневих голосних *e* (у дієслові) з *o* (в імені) вже не відбувалося, пор. укр. *нєрет* «вид рибальської сітки», рос. ст. *нєротъ* «рибальський пристрій, верша», діал. *нєрет* і *нєрѣт* «т.с.; невід; волок; сітка», *нєред* і *нєрѣд* «т.с.», *нєрót* «сплетений з пруття рибальський пристрій, верша», бр. *нєрат* «ятір, верша», діал. «невід; рибальський пристрій, верша; плетена з ниток рибальська сітка», діал. *нярót* «рибальський пристрій, верша; плетена з ниток рибальська сітка».

Імена **nertъ*, **nerta*, **nerto* автори «Этимологического словаря славянских языков» схильні вважати утвореними за допомогою суфіксів *-tъ*, *-ta*, *-to* від дієслова ***nerti*, яке споріднене з лит. *nėrti* «в'язати, плести» і яке в слов'янських мовах не збереглося [ЕССЯ 25 : 13]. Форму **nortъ* вони розглядають як пов'язану чергуванням кореневого вокалізму з **nertъ* і визнають можливість більш раннього її походження (у відношенні до **nertъ*) [ЕССЯ 25 : 190].

13. Псл. **soŕъ* «випорожнення» — від ***seŕti* (през. ***sъŕo*) «випорожнятися». У слов'янських мовах дієслово ***seŕti* «випорожнятися» не збереглося (воно було витіснене дієсловом **sъrati* «випорожнятися»).

У праслов'янській мові віддієслівне ім'я **soŕъ* зазнало семантичного розвитку: «випорожнення» → «кал, екскременти» → «бруд, сміття»: рос. *сор* «сміття», діал. «гній».

14. Псл. **tvoŕъ* «творення, творіння» [Boryś : 657; ЕСУМ V : 533] — від ***tveŕti* «творити», пор. лит. *tvėrti*, *tvertiù* «обгороджувати; перев'язувати; хапати; створювати, формувати», лтс. *tveŕt* «хапати, ловити», іє. **tŕer-* «хапати; обгороджувати» [Pokorny : 1101; ЕСУМ V : 533; Králik : 635–636]. У слов'янських мовах дієслово **tveŕti* «творити» не збереглося (воно було витіснене дієсловом **tvoriti* «творити»).

У праслов'янській мові віддієслівне ім'я **tvoŕъ* зазнало семантичного розвитку, зберігаючи при цьому й первісне значення: «творення, творіння» → «те, що створено», пор. укр. *твір*, діал. *твор* «твір», бр. *твор* «твір», друс. *творъ* «вигляд, зовнішність», п. *twór* «твір, творіння», ч. *tvor* «твір, творіння, створіння, істота», слц. *tvor* «створіння, істота», слн. *tvôŕ* «утворення; налив, чиряк», стсл. **творъ** «твір, творіння». В. Борись виводить псл. **tvoŕъ* від дієслова **tvoriti* [Boryś : 657].

15. Псл. **voŕtъ* «повертання, обертання, вертіння» — від ***veŕtti* > ***veŕsti* (през. ***vъŕt'ъ*) «повертати, обертати, вертити», пор. лит. *veŕsti*, *veŕčiù* «валити; перевертати, обертати», лтс. *vėrst* «обертати, повертати», лат. *vertō*, *-ere* «т.с.», іє. **ŕert-* «вертити, обертати», що є розширенням на *-t-* кореня **ŕer-* — «вертити, згинати» [Pokorny : 1152, 1156–1157; ЕСУМ I : 360; Аникин, 8, 2014: 263; Králik : 669]. У слов'янських мовах дієслово ***veŕtti* > ***veŕsti* «повертати, обертати, вертити» не збереглося (воно було витіснене дієсловом

*vŕtĕti «вертіти, обертати»). Саме від **vŕtti за допомогою суфікса -eno утворений іменник **vŕteno «веретено».

У праслов'янській мові віддієслівне ім'я *vortъ зазнало семантичного розвитку, зберігаючи при цьому й первісне значення: «повертання, обертання, вертіння» → «те, що повертається (шия); те, що обертається»: укр. діал. *вóрот* «циліндр, вал, вісь», рос. *вóрот* «комір», бр. діал. *вóрат* «т.с.», друс. *воротъ* «шия», п. заст. *wrot* «поворот, оборот», вл. *wrót* «т.с.», болг., м. *врат* «шия», серб. *врѣт*, хорв. *vŕāt*, слн. *vŕāt* «т.с.», стсл. **вратъ** «знаряддя катувань, колесо».

Автори «Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы» виводять псл. *vortъ від дієслова *vortiti «повертати» [ЭСБМ 2 : 195].

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -о- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена, наприклад, *obvortъ «обертання» — від *obvŕtti > *obvŕsti «обертати», **rovortъ «повертання» — від **rovŕti > **rovŕsti «повертати». Авторі «Этимологического словаря славянских языков» ім'я *obvortъ виводять від дієслова **obvŕsti — «не збереженого у слов'янських мовах відповідника лат. *verto*, лит. *veŕsti*, *verĉiù*, співвідносного з *obvŕtĕti» [ЭССЯ 31 : 98], з чим ми повністю погоджуємося.

16. Псл. *zora/*zorja «те, що сяє, блищить (зоря, зірка)» — від **zŕti (през. **zŕŕ) «сяяти, блищати», пор. іє. *g'her- «сяяти, блищати» [Pokorny : 441–442; ЕСУМ II : 278; Schuster-Sewc 23 : 1748; Králik : 688].

У праслов'янській мові віддієслівне ім'я *zora/*zorja зберігало своє первісне значення («зоря, зірка»): укр. *зоря* «зірка; яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця», рос. діал. *зоря* «зоря (освітлення горизонту); світанок», бр. *зарá* «зоря (освітлення горизонту); зірка», друс. *зоря* «зоря (освітлення горизонту); світло», п. *zorza* «зоря (освітлення горизонту)», ч. *zoře* «т.с.», *zora* «ранкова зоря, світанок», слц. *zoга* «зоря (освітлення горизонту)», вл. *zŕja* «ранкова зоря, світанок», нл. *zorja* «т.с.; заграва», болг. *зорá* «ранкова зоря, світанок; зоря «зоря (освітлення горизонту), ранній ранок», м. *зора* «зоря (освітлення горизонту); світанок», серб. *зòра* «ранкова зоря, світанок», хорв. *zòra*, слн. *zòga*, стсл. **зорга** «т.с.». Слов'янському віддієслівному імені *zora «зоря; зірка» відповідає лит. *žarà* «заграва; сяяння».

Автори «Этимологического словаря русского языка» і В. Борись виводять псл. *zora (*zorja) безпосередньо від *zŕĕti [ЭСРЯ 6 : 61; Borys : 745].

17. Псл. *zogъ «сяння, блиск; глядіння на те, що сяє, блищить» — від **zŕti (през. **zŕŕ) «сяяти, блищати; дивитися на те, що сяє, блищить» → «дивитися», пор. іє. *g'her- «сяяти, блищати» [Pokorny : 441–442; ЭСРЯ 6 : 111; ЕСУМ II : 280; Schuster-Sewc 23 : 1748], іє. *g'her-* «пильно дивитися» [Pokorny : 445]. У слов'янських мовах дієслово *zŕti «дивитися» не збереглося (воно було витіснене дієсловом *zŕĕti «дивитися»).

У праслов'янській мові віддієслівне ім'я *zogъ зазнало семантичного розвитку, зберігаючи при цьому й первісне значення: «сяння, блиск; глядіння на те, що сяє, блищить» → «зір, погляд»: укр. *зір* (род. *зору*), слн. *zòg* «блиск».

У праслов'янській мові існували також аналогічні (з -о- вокалізмом у корені) віддієслівні префіксальні імена: *rozogъ «позирання, поглядання, погляд» → «те, на що дивляться (видовище; вигляд, зовнішність», діал. (східнослов.) «видовище, ганебне для його винуватця» → «безчестя, ганьба» — від **rozŕti «позирати, поглядати»; *vzogъ «позирання, поглядання, погляд» → «те, на що дивляться (взірець, узор)» — від **vzŕti «позира-

ти, поглядати, дивитися»); *zazogъ «зазирання, заглядання» → «осудження, осуд» — від *zazeŕti «зазирувати, заглянути» → «осуджувати» та ін.

Таким чином, здійснюючи словотвірну реконструкцію праслов'янських безсуфіксних дієслів на основі віддієслівних імен і спираючись при цьому на встановлену словотвірну закономірність, яка існувала в ранній праслов'янській мові у співвідношенні: безсуфіксне дієслово з *-er-* в корені — похідне від нього ім'я, ми реконструювали такі праслов'янські безсуфіксні дієслова, які не збереглися в жодній зі слов'янських мов: **berti «брати», **dergti > **derŕi «смикати, рвати», **dverti «протягуватися, розходитися в сторони», **gerdti > žerdti > žersti «обгороджувати, обносити огорожею», **gerti > **žerti «горіти, палати», **kerti > **čerti «різати; гостро, різко ображати», **merkti > **merŕi «темніти», **nersti «метати ікру», **nerti «плести, в'язати», **serti «випорожнюватися», **tverti «творити», **vertti > **versti «повертати, обертати, вертити», **zeŕti «сяяти, блистити; дивитися на те, що сяє, блищить». Раніше висувалися реконструкції чотирьох з наведених дієслів: **čerti (< **ker-) «різати» [Boryś : 250; ЕСУМ VI : 344], **dverti [ЭССЯ 5 : 170], **nersti «метати ікру» [ЭССЯ 25 : 11], **nerti «в'язати, плести» [ЭССЯ 25 : 13].

ЛІТЕРАТУРА

- | | |
|----------------|---|
| Аникин | Аникин А. Е. Русский этимологический словарь. Москва, 2007–2015. Вып. 1–9. |
| БЕР | Български етимологичен речник. София, 1971–2010. Т. 1–7. |
| Варбот | Варбот Ж. Ж. О словообразовательной структуре этимологических гнезд. <i>Вопр. языкознания</i> . 1967. № 4. С. 67–74. |
| Дорн | Дорн Б. А. Каспий. О походах древних русских в Табаристан с доп. сведениями о других набегах их на побережья Каспийского моря. Санкт-Петербург, 1875. 781 с. |
| ЕСУМ | Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6. |
| Кузнецов | Кузнецов П. С. Чередования в общеславянском «языке-основе». <i>Вопр. слав. языкознания</i> . 1954. Вып. 1. С. 24–67. |
| Мартынов | Мартынов В. В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры. Минск : Изд-во АН БССР, 1963. 248 с. |
| Потебня | Потебня А. Заметки этимологические и о народной поэзии. <i>Рус. филол. вестн.</i> Варшава, 1880. Т. 3. С. 91–114. |
| Преображенский | Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : в 2 т. Москва : Гос. изд-во словарей, 1959. Т. 1–2. |
| Склярєнко 1998 | Склярєнко В. Г. Праслов'янська акцентологія. Київ, 1998. 345 с. |
| Склярєнко 2011 | Склярєнко В. Г. Нитка життя, або Вузликове письмо у давніх слов'ян. <i>Български годишник. Болгарський щорічник. Болгарский ежегодник</i> . Київ, 2011. Т. 7. С. 49–57. |
| Трубачев 1959 | Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. Москва : Изд-во АН СССР, 1959. 215 с. |
| Трубачев 1961 | Трубачев О. Н. Об одном опыте популяризации этимологии. <i>Вопр. языкознания</i> . 1961. № 5. С. 129–135. |
| Фасмер | Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : |

- в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. Москва, 1964–1973. Т. 1–4.
- Эндзелин Эндзелин И. Erich Berneker. Slavisches etymologisches Wörterbuch. Lieferung 1–4. Heidelberg, 1908–1909. *Журн. М-ва нар. просвещения*. Санкт-Петербург, 1910. Ч. 28. Июль. С. 190–203.
- ЭСБМ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / за ред. В. У. Мартынава, Г. А. Цыхуна. Мінск, 1978–2017. Т. 1–14.
- ЭСРЯ Этимологический словарь русского языка / под ред. Н. М. Шанского, А. Ф. Журавлёва. Москва, 1963–2014. Вып. 1–11.
- ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков : Праславян. лексич. фонд / под ред. О. Н. Трубачёва, А. Ф. Журавлёва, Ж. Ж. Варбот. Москва, 1974–2018. Вып. 1–41.
- Berneker Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch. 2. Aufl. Heidelberg, 1924. Bd. 1.
- Berzljaj Berzljaj F. Etimološki slovar slovenskega jezika. Ljubljana, 1976–2007. Knj. 1–5.
- Boryś Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków : Wyd-wo Literackie, 2005. 862 s.
- Brückner Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1957. 806 s.
- ESJS Etymologický slovník jazyka staroslověnského. Praha, 1989–2016. Seš. 1–18. Feist
Feist S. Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache. 3. Aufl. Leiden, 1939.
- Fraenkel Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg; Göttingen : Carl Winter Universitätsverlag. 1962.
- Gluhak Gluhak M. Hrvatski etimološki rječnik. Zagreb : August Cesarec, 1993. 832 s.
- Hirt 1898 Hirt H. Grammatisches und Etymologisches. VI. Zu den germanischen Lehnwörtern im Slavischen und Baltischen. *Beitr. zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*. Halle a. S., 1898. Bd. 23. S. 330–351.
- Kiparsky Kiparsky V. Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen. Helsinki : Gedruckt von der Finnischen Literaturgesellschaft, 1934. 329 + 6 S.
- Králik Králik L. Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava : VEDA, 2015. 700 s.
- Machek 1957 Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha : Nakladatelství Československé akademie Věd, 1957. 628 s.
- Machek 1971 Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. Praha : Nakladatelství Československé akademie Věd, 1971. 866 s.
- Miklosich Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien, 1886.
- Moszyński 1953 Moszyński K. Uwagi do 2. zeszytu «Słownika etymologicznego języka polskiego» Fr. Sławskiego. *Język polski*. 1953. Rocz. 33. Z. 5. S. 345–367.
- Moszyński 1955 Moszyński K. Uwagi do 3. zeszytu «Słownika etymologicznego języka polskiego» Fr. Sławskiego i uzupełnienia uwag poprzednich. *Język polski*. 1955. Rocz. 35. Z. 2. S. 112–135.

Pokorny	Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern; München, 1959. Bd. 1.
Sadn.–Aitz.	Sadnik L., Aitzetmüller R. Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wiesbaden, 1963–1975. Lief. 1–7.
Schuster-Šewc	Schuster-Šewc H. Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. Bautzen, 1978–1989. H. 1–24.
Skok	Skok P. Etymologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, 1971–1974. Knj. 1–4.
Ślawski	Ślawski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1952–1982. T. 1–5.
Ślawski SP	Ślawski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. Słownik prasłowiański. Wrocław etc., 1974–1979. T. 1. S. 43–141; T. 2. S. 13–60; T. 3. S. 11–19.
SP	Słownik prasłowiański / pod red. F. Ślawskiego. Wrocław etc., 1974–2001. T. 1–8.
Torp	Torp A. Wortschatz der germanischen Spracheinheit. Unter Mitwirkung von H. Falk. Göttingen, 1909.
Wojtyła-Świerzowska	Wojtyła-Świerzowska M. Prasłowiańskie abstractum. Słowotwórstwo. Semantyka. I. Formacje tematyczne. Warszawa, 1992. 185 s.
Zubatý	Zubatý J. Slavische Etymologien. Archiv für slavische Philologie Berlin, 1894. Bd. 16. H. 1–2. S. 385–425.

REFERENCES

- Anikin A. E. (2007–2015). Russkij etimologicheskij slovar'. (Iss. 1–9). Moscow. [In Russian].
- Balgarski etimologichen rechnik (1971–2010). (Vol. 1–7). Sofia. [In Bulgarian].
- Berneker E. (1924). Slavisches etymologisches Wörterbuch. 2. (Bd. 1). Aufl. Heidelberg.
- Berzljaj F. (1976–2007). Etimološki slovar slovenskega jezika. (Knj. 1–5). Ljubljana.
- Boryś W. (2005). Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Brückner A. (1957). Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Dorn B. A. Kaspij. (1875). O pohodah drevnih russkikh v Tabaristan s dop. svedeniyami o drugih nabegah ih na pribrezh'ya Kaspijskogo morya. Saint Petersburg. [In Russian].
- Endzelin I. (1910). Erich Berneker. Slavisches etymologisches Wörterbuch. Lieferung 1–4. Heidelberg, 1908–1909. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*. Saint Petersburg, 28 (July), 190–203.
- Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka (1963–2014). (N. M. Shanskij, A. F. Zhuravlyov, Eds.). (Iss. 1–11). Moscow. [In Russian].
- Etimologicheskij slovar' slavyanskikh yazykov: Praslavjanskij leksicheskij fond (1974–2018). (O. N. Trubachev, A. F. Zhuravlyov, Zh. Zh. Varbot, Eds.). (Iss. 1–41). Moscow. [In Russian].
- Etymahichny sloŭnik biełaruskaj movy (1978–2017). (V. U. Martynav, H. A. Cychun, Eds.). (Vol. 1–14). Minsk. [In Belorussian].
- Etymologický slovník jazyka staroslověnského (1989–2016). (Seš. 1–18). Praha.
- Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoj movy: in 7 vols (1982–2012). (O. S. Melnychuk, Ed.). (Vol. 1–6). Kyiv : Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Feist S. (1939). Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache. 3. Aufl. Leiden.
- Fraenkel E. (1962). Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg; Göttingen: Carl

- Winter Universitätsverlag.
- Gluhak M. (1993). Hrvatski etimološki rječnik. Zagreb: August Cesarec.
- Hirt H. (1868). Grammatisches und Etymologisches. VI. Zu den germanischen Lehnwörtern im Slavischen und Baltischen. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 23, 330–351.
- Kiparsky V. (1934). Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen. Helsinki: Gedruckt von der Finnischen Literaturgesellschaft.
- Králik L. (2015). Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: VEDA.
- Kuznecov P. S. (1954). Cheredovaniya v obshcheslavyanskom «yazyke-osnove». *Voprosy slavyanskogo yazykoznanija*, 1, 24–67. [In Russian].
- Machek V. (1957). Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Machek V. (1971). Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Martynov V. V. (1963). Slavyano-germanskoe leksicheskoe vzaimodejstvie drevnejšej pory. Minsk: Izdatel'stvo AN BSSR. [In Russian].
- Miklosich F. (1886). Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien.
- Moszyński K. (1953). Uwagi do 2. zeszytu «Słownika etymologicznego języka polskiego» Fr. Sławskiego. *Język polski*, 33 (5), 345–367.
- Moszyński K. (1955). Uwagi do 3. zeszytu «Słownika etymologicznego języka polskiego» Fr. Sławskiego i uzupełnienia uwag poprzednich. *Język polski*, 35 (2), 112–135.
- Pokorny J. (1959). Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. (Bd. 1). Bern; München.
- Potebnya A. (1880). Zametki etimologicheskije i o narodnoj poezii. *Russkij filologicheskij vestnik*, 3, 91–114. Varshava. [In Russian].
- Preobrazhenskij A. G. (1959). Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka: in 2 vols. Moscow: GIS.
- Sadnik L., Aitzetmüller R. (1963–1975). Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen. (Lief. 1–7). Wiesbaden.
- Schuster-Šewc H. (1978–1989). Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. (H. 1–24). Bautzen.
- Skliarenko V. H. (1998). Praslovianska aktsentolohiia. Kyiv. [In Ukrainian].
- Skliarenko V. H. (2011). Nytky zhyttia, abo Vuzlykove pysmo u davnykh slov'ian. *Balgarski godishnik. Bolharskyi shchorichnyk. Bolgarskij ezhegodnik*. Kyiv, 7, 49–57. [In Ukrainian].
- Skok P. (1971–1974). Etymologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. (Knj. 1–4). Zagreb.
- Sławski F. (1952–1982). Słownik etymologiczny języka polskiego. (T. 1–5). Kraków.
- Sławski F. (1974–1979) Zarys słowotwórstwa praslawańskiego. Słownik praslawański. (T. 1–3). Wrocław etc.
- Słownik praslawański (1974–2001). (F. Sławski, Comp.). (T. 1–8). Wrocław etc.
- Torp A. (1909). Wortschatz der germanischen Spracheinheit. Unter Mitwirkung von H. Falk. Göttingen.
- Trubachev O. N. (1959). Istoriya slavyanskih terminov rodstva i nekotoryh drevnejših terminov obshchestvennogo stroya. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR. [In Russian].
- Trubachev O. N. (1961). Ob odnom opyte populyarizacii etimologii. *Voprosy yazykoznanija*, 5, 129–135.
- Varbot Zh. Zh. (1967). O slovoobrazovatel'noj strukture etimologicheskikh gnyozd. *Voprosy yazykoznanija*, 4, 67–74. [In Russian].
- Vasmer M. (1964–1973). Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka: in 4 vols. (O. N. Trubachev, Trans.) (Vol. 1–4.) Moscow.
- Wojtyła-Świerżowska M. (1992). Praslawańskie abstractum. Słowotwórstwo. Semantyka. I. Formacje tematyczne. Warszawa.

Zubaty J. (1894) Slavische Etymologien. *Archiv für slavische Philologie*, 16 (1–2), 385–425.

V. H. SKLIARENKO

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

E-mail: Skljarenko@nas.gov.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6699-9724>

**THE DERIVATIONAL RECONSTRUCTION OF COMMON SLAVIC LEXIS
(SUFFIXLESS VERBS). 2**

The article deals with Common Slavonic lexis reconstruction, in particular, the reconstruction of Common Slavonic suffixless verbs containing or in their roots that do not have reflexes in any of the Slavonic languages. The author first reconstructs the Common Slavonic derivational pattern ‘underlying suffixless verb with er in its root > derived noun’. On the basis of this pattern, the author reconstructs the following Common Slavonic suffixless verbs not attested in the Slavonic languages: ****ber̥ti** «to take», ****der̥gti** > ****der̥t’i** «to tug, to tear», ****dver̥ti** «to stretch, to part», ****ger̥dti** > **žer̥dti** > **žer̥sti** «to fence», ****ger̥ti** > ****žer̥ti** «to burn, to be on fire», ****ker̥ti** > ****čer̥ti** «to cut; sharply, bitingly to insult», ****mer̥kti** > ****mer̥t’i** «to darken», ****ner̥sti** «to spawn», ****ner̥ti** «to weave, to bind», ****ser̥ti** «to defecate», ****tver̥ti** «to create», ****ver̥tti** > ***ver̥sti** «to turn, to rotate», ****zer̥ti** «to shine, to glisten; to look at something that shines or glistens».

Keywords: derivation reconstruction, suffixless verb, deverbative noun, derivation pattern, apophony, meaning evolution.

Дата надходження до редакції — 24.03.2020

Дата затвердження редакцією — 26.03.2020

О. О. ТАРАНЕНКО

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

м. Київ, Україна

Електронна пошта: oataran99@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0269-8954>

ЯВИЩЕ МОВНОГО АНДРОЦЕНТРИЗМУ І СУЧАСНИЙ РУХ ЗА ГЕНДЕРНУ РІВНІСТЬ. II¹

У статті розглядаються вияви андроцентризму в мовах патріархальних і постпатріархальних суспільств (до останніх належать і народи сучасної європейської цивілізації) — як одного з орієнтирів у системі мовних координат Я — ТУТ — ТЕПЕР (поряд з антропоцентризмом, принципом «господаря», принципом соціально активної особи та ін.), який становить один з провідних принципів організації граматичного і словотвірного рівнів мов з вираженою категорією роду, а також достатньо помітне явище в структуруванні лексико-семантичного й фразеолого-паремійного рівнів і в побудові текстів, та його неоднозначне сприйняття в сучасному суспільстві. Позначення особи чоловічої статі — досить звичайний вихідний пункт для позначення як особи жіночої статі (на загальнономінативному рівні, у словотворенні, у граматиці), так і людини взагалі (безвідносно до статі); досить звичайним є також протилежний перехід від позначення людини як такої до вираження ідеї тільки чоловічої статі. Мова демонструє також номінативно-оцінну, класифікаційну і функціонально-частотну асиметрію образів чоловіка і жінки — звичайно «на користь» чоловіка.

З розвитком суспільства і трансформацією суспільної ментальності, особливо з ХХ ст., дія цього принципу стала зазнавати певних обмежень, що досить яскраво виявилось насамперед у формуванні протягом останніх десятиліть ХХ ст. феміністичної (гендерної) лінгвістики з метою вже системного усунення (ослаблення) виявів мовної дискримінації жінки. Різні європейські мови виявляють при цьому — під впливом чинників як соціального, так і власне мовного характеру — різну активність. У сучасній українській мові особливу активізацію в цьому плані виявляє явище словотвірної (суфіксальної) фемінізації. Але це пояснюється не тільки факторами соціального плану — розширенням суспільної ролі жінок, цілеспрямованим впливом феміністичного руху, загальною демократизацією мовної діяльності, а й культивуванням тих особливостей української мови, що їх розцінюють як питомі для неї, як властиві тільки або переважно їй.

Однак за будь-яких варіантів розвитку ситуації з досягненням гендерної рівності численні й різноманітні сліди мовного «патріархату» в структурах мов народів європейської цивілізації, зокрема в слов'янських і романських, безперечно, лишатимуться, хоча, звичайно, і в дещо вже ослабленому вигляді. По-перше, не можна надавати абсолютного значення як свідченням мовної картини світу в плані адекватності віддзеркалення в ній суспільної свідомості й тим більше суспільного буття,

¹ Початок див.: Мовознавство. 2020. № 1. С. 20–46.

так і силі її впливів на мовну свідомість соціуму, тому й андроцентризм не може, звичайно, розцінюватися як пряма й безпосередня проєкція ставлення суспільства до жінки. По-друге, у мовах з давно вже сформованим андроцентричним принципом граматичної та словотвірної будови система назв осіб жіночої статі, особливо за їхнім соціальним статусом, родом занять, етнічною належністю та місцем народження / проживання, переважно змушена постійно «наздоганяти» систему відповідних назв осіб чоловічої статі, неминуче, однак, відстаючи від неї. По-третє, різні шляхи подолання мовної «нерівноправності» жінки — як наявні вже в живих мовах, так і пропонувані в межах гендерної лінгвістики — мають, поряд з цілком очевидними позитивними сторонами, і свої обмеження в реалізації й можуть викликатися до себе неоднакове ставлення з боку мовного колективу.

Ключові слова: андроцентризм, антропоцентризм, мовна картина світу, орієнтири Я — ТУТ — ТЕПЕР, гендер, гендерні стереотипи, гендерна мовна політика.

2.4. Номінативна, оцінна, категоріально-класифікаційна і функціонально-частотна асиметрія образів чоловіка і жінки в мові. Наявність такої асиметрії — це факт, що привертав до себе увагу в різних випадках завжди, але особливого значення він набув з розвитком феміністичної лінгвістики (див. 3.1) — як яскраве, на переконання її послідовників, свідчення ненормального, викривленого образу жінки в природних мовах. Слід, однак, мати при цьому на увазі, що як мовне явище в цілому воно не обов'язково має бути підтвердженням саме й тільки «мовної дискримінації» жінки, адже, оскільки існують об'єктивні відмінності між чоловіком і жінкою, вони неминуче мають знаходити своє відбиття, зокрема, і в мові. Природа такої асиметрії зумовлюється як відмінностями в біологічній і, як наслідок, також певною мірою в соціальній природі чоловіка і жінки, так і їхнім різним місцем у суспільстві й, відповідно, на шкалі соціальних цінностей і може спиратися як на достатньо об'єктивні, так і, безперечно, на цілком суб'єктивні підстави. Якщо об'єктивний характер такої асиметрії зростає в бік біологічного й біологічно-соціального розмежування осіб чоловічої й жіночої статей (наприклад, більша емоційність вигуків на основі назв матері: *матінко моя рідна!*, *нене!* і под., ніж на основі назв батька: *батечку мій!* і под., що можна пояснити більшою емоційною близькістю особи як дитини саме до матері²; пор. так само звичайне поєднання в рамках сурядного словосполучення в устах дорослої людини назви матері у формі, близькій до пестливої, і стилістично нейтральної назви батька: *моя мама й мій батько*), то її суб'єктивність, природно, — в бік відмінності їхньої власне соціальної природи й соціальних ролей. Але сам факт відбиття в мові соціальної нерівності чоловіка і жінки — з домінуванням у минулому й значно меншою мірою вже тепер

² Узагалі слід відзначити, що на мовний образ жінки-матері значно рідше поширюється «антижіночий» (див. далі) конотативний комплекс (це, зокрема, лайки й прокльони зі згадуванням матері іншої особи, які існують у мові поряд із лайками з використанням назви батька, причому останні мають не такі образливі конотативні нашірвання); пор. також у різних мовах символічні образи з високими конотаціями — землі-матері, матері-батьківщини, рідної мови як материнської. Щодо частотності вживання, то, наприклад, укр. *мама* зафіксовано в текстах художньої прози з частотністю 227, тоді як *тато* — 86 (ЧСУХП); рос. *мама* — 350, *папа* — 148 (ЧСРЯ).

мовного образу саме чоловіка — не може, звичайно, бути спростований. Він може мати як суто номінативний характер (наприклад, у сфері шлюбних відносин: «Іван бере Марію — Марія йде, виходить за Івана»: див. нижче, хоч у самому житті сучасних європейських народів таке співвідношення соціальних ролей чоловіка і жінки вже не обов'язково має бути саме таким), так і характер номінативно-оцінний — з найповнішою реалізацією при цьому суб'єктивного моменту (так, частотність уживання емоційно-оцінних характеристик в устах чоловіка на зразок *дурна баба* — про нерозсудливу, на його погляд, жінку, *клята баба* значно вища порівняно з корелятивними зворотами на позначення чоловіка).

Домінантне місце образу чоловіка порівняно з образом жінки виражається в мові широко й різноманітно.

По-перше, як явна кількісна перевага найменувань осіб саме чоловічої статі за їхніми різними ознаками [див., наприклад: Архангельська 2007: 90; Русская грамматика, т. 1 : 467] як наслідок усієї дотеперішньої історії розвитку цивілізацій типу, зокрема, сучасної європейської. Однак, з іншого боку, — як зворотний бік такої переваги — мова демонструє й більшу кількість негативно-оцінних номінацій чоловіка порівняно з жінкою: соціальне становище й діяльність чоловіків більш різноманітні, критерії соціального виміру їх більш багатоаспектні, і тому цілком природно, що вони й критично оцінюються за більшою кількістю параметрів порівняно з жінками [див., зокрема: Тараненко 1989 : 128; Архангельська 2007 : 86–90; Архангельская 2011 : 65–67] (це, звичайно, мають урахувувати й прихильники «феміністичної критики мови»: див. 3.1, кажучи про викривленість мовного образу жінки). Так, на позначення розумово обмеженого чоловіка синонімічний словник (див. Сл. син.) подає ряд *дурень* з 39 слів (включно з метафорами на зразок *баран, осел*), тоді як на позначення розумово обмеженої жінки такий ряд узагалі не подано (хоча, звичайно, кілька слів для цього можна легко знайти); на позначення того, хто не любить працювати, — ряд *ледар* із 16 лексичних синонімів, тоді як корелятивний ряд на позначення жінки має всього 8 синонімів; ряд *недолюдок* нараховує 26 синонімів з конотацією презирства і лайливим використанням (*бузувір, виродок, звір, ірод, недоносок* та ін.) — за відсутності корелятивного ряду на позначення жінки (хоча, звичайно, такі слова в переносному значенні, як, наприклад, *тварина* або *худоба*, можуть використовуватися й щодо жінки).

По-друге, у співвідношенні найменувань осіб чоловічої — жіночої статі як немаркованих — маркованих членів опозиції (мається на увазі немаркованість / маркованість у межах не тільки граматичних категорій чол. і жін. р.³, а й у цілому щодо мовних позначень чоловіка і жінки):

а) це досить звичайне усвідомлювання жінок (у тому числі й ними самими) як окремої не тільки біологічної (статевої), а й так чи інакше соціальної категорії на загальному суспільному тлі (пор. якоюсь мірою подібну маркованість категорій дітей і старих людей на тлі дорослих осіб зрілого віку чоловічої статі: «Окупанти не пощадили навіть *жінок, дітей і старих людей*»: див. п. 1). Ось, наприклад, звичайні для радянської доби зразки публіцистичного дискурсу: рос. «От имени всех советских *женщин* мы заявляем <...>» (на мітингах захисту миру і т. ін.), тоді як зворот «от имени советских

³ Пор., наприклад: «<...> он — настоящая *мастерица*». Це <...> метафора, тоді як обернений випадок: «она — настоящий *мастер*» — усього лише вживання загального, родового терміна замість вужчого «*мастерица*» [Якобсон : 226].

мужчин» сприймався б, безперечно, в комічному ключі ⁴; у назвах організацій: Комитет советских *женщин* (рос.), після розпаду СРСР: Комитет *женщин* России; у сучасній Україні: Національна рада *жінок* України, політична партія «*Жінки за майбутнє*»; досить частотний тепер зворот *успішна жінка*, з регулярними рейтингами та оглядами на зразок «Топ-100 успішних жінок України», «*Жінка ХХІ століття*» і т. ін. Чоловікові можуть робити закид (у тому числі, а можливо, й насамперед з боку самих жінок), що «він не вміє поводитися з жінками» (пор. аналогічно, наприклад: «уміти / не вміти поводитися з дітьми») ⁵. Номінативна (лексична) маркованість категорії осіб жіночої статі досить наочно виражається в прямому (адресному) апелюванні до них саме як до «жінок» на зразок «Щастя вам, дорогі *жінки!*» (вітання й побажання жінкам, у тому числі в середовищі їх самих, пор. незвичність подібних звертань до чоловіків); у наявності таких же прямих спеціалізованих «жіночих» означень при назвах тих чи інших понять — *жіночий: питання, рух, організації, Міжнародний жіночий день 8 Березня; література, роман, журнал* (пор. аналогічно, наприклад, *дитячий, молодіжний журнал, телепрограма для літніх людей*; хоча, з іншого боку, існують також жанр «*чоловічого журналу*», або, як, очевидно, звичніше, «журналу для чоловіків», *чоловічий клуб*); *футбол, хокей, бокс; дамський: велосипед, сідло; дамське вино*; у складних словах з усіченим першим компонентом (у радянський час): *жінвідділ, жінделегатка, жінорганізатор, жінрада*;

б) це необхідність додаткових маркерів — лексичних, словотвірних, граматичних — для мовного вираження «ідеї жінки» (з усіма її атрибутами) на тлі «ідеї чоловіка / людини», пор., наприклад: англ. *woman* «жінка» (пор. дангл. *wifman* — букв. «жінка + людина / чоловік»). Це звичайний для мови напрям розвитку номінативних процесів від чоловіка до жінки та номінативне ототожнення понять чоловіка і людини взагалі (див. пп. 2.1–2.3). Це також, наприклад, не зовсім корелятивні позначення письменників — чоловіків (з наведенням як імені та прізвища, так і тільки прізвища) і жінок (з наведенням переважно імені та прізвища): англ. *Joyce, Gide, and Virginia Wolf*; укр. *Драч, Стус і Ліна Костенко* [див.: Lakoff : 69–71; Яворська : 250–251];

в) це «невидима присутність» чоловіка і його позиція (як безпосередньо його спосіб уявлення суспільних відносин і цінностей, так і просто присутність його образу в суспільній свідомості) як імпліцитна точка відліку в різних формах мовної експлікації жінки [пор., зокрема: Lakoff : 58–78; Weiss : 318–333; Violi : 31–32] (причому й сама жінка може при цьому сприймати й подавати себе з погляду чоловіка): «Марія — *вдова* Івана / *Іванова вдова*» (але не «Іван — *удівець* Марії / *Маріїн удівець*»); дружина як [*друга*] «*половина*» чоловіка: жарт. укр. *половина* («він прийшов зі своєю *половиноюю*»), п. *połowica* та ін. (з протилежною точкою відліку — щодо чоловіків — ужи-

⁴ Пор. пародіювання подібних кліше: «<...> А неспешно говорю и сурово: / Израильская, — говорю, — военщина / Известна всему свету! / Как мать, — говорю, — и как женщина, / Требую их к ответу!» (Александр Галич. Как Клим Петрович выступал на митинге в защиту мира).

⁵ Пор., наприклад, відоме висловлювання, яке виражає достатньо поширену думку щодо того, що жіноча «солідарність» сприймається як значно вища, сильніша, ніж «чоловіча»: «Браните мужчин вообще, разбирайте все их пороки, ни один не подумает заступиться. Но дотроньтесь сатирически до прекрасного пола — все женщины восстанут на вас единодушно — они составляют один народ, одну секту» (Александр Пушкин. Материалы к «Отрывкам из писем, мыслям и замечаниям». — А. С. Пушкин. Сочинения в трех томах. М., 1986, т. 3, с. 448).

вають рідше й, безперечно, вже за аналогією до попереднього, і в будь-якому разі чоловіків не називають «другою половиною»). Номінація жінок може відбуватися також залежно від їхньої шлюбної пов'язаності з чоловіком (у межах як загальних, так і власних назв) — як одружених (фр. *Madam*, англ. *Mistress*, *Missis*, нім. *Frau*, п. *pani* і т. ін.) або неодружених (фр. *Mademoiselle*, англ. *Miss*, нім. *Fräulein*, п. *panna* і т. ін.), тоді як щодо самого чоловіка така номінативна диференціація суспільству не видається доцільною (пор. *Monsieur*, *Mister*, *Herr*, *pan* і т. ін. — незалежно від сімейного стану). У творенні форм прізвищ на позначення одружених і неодружених жінок: лит. *Petraitis* — *Petraitiene* — *Petraitytė* (форми прізвищ відповідно чоловіка і/або батька — його дружини — його дочки); п. *Kowal*, *Nowak* (батьки) — застарілі форми *Kowalowna*, *Nowakówna* (дочки); українські застарілі прізвищеві форми незаміжніх жінок на **-івн-а**, наприклад: *Кочубеївна*, *Морозівна*, *Вероніка*, *Останівна* *Ірма* (прибрані літературні імена українських письменниць початку ХХ ст.). У збірних позначеннях жінок за належністю до їхньої або просто «іншої» (на тлі чоловіків) статі: англ. *sex* «стать» — *the sex* жарт. «жінки», рос. розм. *женский пол*, жарт. *бабье царство*, англ. *womenfolk*, «галантні» перифрази з наявністю відповідних характеристик жінок на зразок *прекрасна (слабка, ніжна) статъ / половина* (для чоловіків же не видаються образливими й такі характеристики, як, наприклад, п. жарт. *pleć brzydka*), пор. також уже відоме іронічне визначення жінок самою жінкою як «другої» статі: «Друга статъ» (фр. «*Le deuxième sexe*» — роман Сімони де Бовуар) [пор. також у назві праці з оглядом проблематики феміністичної лінгвістики: Сmejrková : 146–158]. (Див. також нижче про співвідношення узвичаєних гендерних соціокультурних стереотипів оцінного характеру щодо чоловіків і жінок.)

Жінка виступає в мові значною мірою як об'єкт різноманітних спостережень і зацікавлень саме чоловіка, в тому числі його сексуальної уваги [пор., наприклад: Guiraud — цит. за: Violi : 31–32]. Так, хоча серед найменувань осіб у кількісному плані переважають іменники чол. р. (див. вище), загальна кількість назв жінки як такої — саме як «жінки» — помітно вища за кількість аналогічних позначень чоловіка (пор., наприклад, дані синонімічних та частотних словників: так, рос. *мужчина* — 110 слововживань на обстежений мовний матеріал, тоді як *женщина* — 429: ЧСРЯ : 334, 186; п. *teższyzna* — 110, тоді як *kobieta* — 250: SFPW, t. 1 : 241, 181). Мовне вираження «абстрактних» атрибутів жіночості також представлене значно повніше порівняно з атрибутами «чоловічості» — наприклад, досить частотні звороти *жіноче щастя* (за відсутності *чоловіче щастя*, еквівалентом чого може бути вислів *людське щастя*: «Йому хотілося [простого] людського щастя»), *жіноча доля*: «Бажаю тобі [звичайного, простого] жіночого щастя і всього-всього...!», «Вона знайшла своє жіноче щастя», «Жіноче щастя — в чому воно?», «Калерія Васильевна была впервые по-женски счастлива <...>» (Семен Липкин. Декада), «Така вже наша жіноча доля!». У різних мовах досить розгалужені синонімічні ряди на позначення жінки легкої поведінки: так, французька мова має понад 600 таких слів. У патріархальному суспільстві статеву незайманість жінки розуміють як її особливу (якої не вимагають від чоловіка) *честь* і *невинність*: укр. *дівоча честь* (*чеснота*, *цнота* — останнє з польської мови), звідси: *чесна / нечесна дівчина*, *зберегти / загубити честь*, *позбавити честі* (*збезчестити*) *дівчину*; із синонімами-символами *вінок* (*вінець*), *калина*: *носити вінок* (*калину*) / *загубити вінок* (*стратити ка-*

лину), *забрати вінок (ламати калину)*⁶. Досить розгорненими є мовні оцінки жінки з погляду її сексуальної привабливості: *сексапільний, сексуальний* у значенні «який викликає статевий потяг; звабливий» (переважно про жінку та її одяг: *сексапільна білизна*), *секс-бомба*; рос. *аппетитная, ядрёная, пышная, эффектная, роскошная женщина* («Роскошные меха — для роскошных женщин»: з реклами), *пальчики оближешь* [див. також, наприклад: Телія : 261, 264]; «Така дівча — *кусочок ласий*, / Заслинишся, як глянеш раз» (Іван Котляревський. Енеїда). Реакції учасників психолінгвістичного експерименту (про їхню належність до тієї або іншої статі при цьому не говорить-ся) виразно засвідчують, що слова-стимули *тіло, шкіра, губи, рот, талія, стегна, коліна* й навіть *кисті, нігті* викликають асоціації з характеристиками переважно якостей жіночого тіла, тоді як соматизми *тулуб, спина, плечі, руки, підборіддя* асоціюються переважно з особами чоловічої статі, а *обличчя, щоки* — більш-менш рівномірно з особами обох статей [див.: Терехова : 187]. Якщо щодо жінки під ногою в характерному звороті «нога під ким» розуміють, по-перше, цю нижню кінцівку людини в цілому, по всій її довжині, а по-друге, з погляду її привабливості: «— Вы посмотрите на меня, товарищ Давыдов, — продолжала Лушка с напускным смирением, — я женщина красивая, на любовь дюже гожая <...> Вы посмотрите: что глаза у меня, что брови, что нога подо мной, ну и всё остальное» (Михаил Шолохов. Поднятая целина), «— А *литки* ж у неї кращі, ніж в інших були, куди їм! У тієї Джумайлихи, прости Господи, не ноги, а підсвинки, а *під нею, під Мартою*, такі акуратненькі» (Іван Сенченко. Савка), то щодо чоловіка — лише ступню з погляду її розміру: «У нього *нога* як *під дурним старцем*» (про надто великий розмір ступні).

Прагматична маркованість мовного образу жінки з погляду відповідного порядку статевих і шлюбних відносин у (пост)патріархальному суспільстві може виражатися як певне прирівнювання її до класу об'єктів (з позиції чоловіка — як не просто суб'єкта, а господаря ситуації), наприклад: *підти (ходити) по руках* — а) переходити від одного до іншого (про певну річ для користування), б) вступати в статеві зносини то з одним, то з іншим партнером (про жінку); рос. прост. *непробованная девка — испортить (девку), портить (девок)* — ніби як частину майна; пор. також: *платити / розплатитися натурою* — а) певними товарами або послугами як платіжним засобом замість грошей, б) своїм тілом, сексуальною послугою за що-небудь (ірон. про жінку). Дії чоловіка як активного партнера щодо жінки в статевих і шлюбних відносинах виражаються дієсловами зі значенням узяття й навіть захоплення на зразок *брати / взяти* (пор. ст.-сл. *бракъ* від *бърати* — назва шлюбу виразно саме з позиції чоловіка): «Іван *бере* [заміж] Марію — Марія *йде, виходить* [заміж] за Івана», «її *видають, віддають* за Івана» («Оддавали Катрю» — оповідання Григора Тютюнника), «вона *видається, віддається* за Івана», друс. *поимати (жену)*; «Микола мешкав недалеко <...> *Тримав* він цибату полячку Зою» (Євген Гуцало), тобто мав за дружину; «він *оволодів* нею — вона *віддалася* йому» і под.⁷

⁶ Пор. у цьому зв'язку іронізування з боку представниць сучасного гендерного руху [Дмитрієва : 185–191] (тут, зокрема, подано аналіз анкетних опитувань, які показали, що розуміння «чесної жінки» зводиться переважно до відсутності в неї досвіду статевого життя).

⁷ Пор. також: «Залежно від того, про кого йдеться — про чоловіка чи про жінку, терміни (на позначення дії «брати шлюб». — О. Т.) виявляються різними <...>

Обсценні дієслова зі значенням здійснення щодо кого-небудь статевого акту набувають метафоричних значень, в основі яких лежить брутальне демонстрування чоловіком своєї вищості, зверхності вже не тільки щодо жінки, а взагалі щодо всіх інших й усього іншого і які вживаються як лайки: слов'ян. *j...* (див. корпус переносних значень і фразеологічних уживань цього дієслова, наприклад, у російській мові: Мокиєнко : 26), англ. *to fuck (you)* і под. Стати об'єктом такої дії в її метафоричному розумінні (один з розрядів сексуальних метафор) є вкрай неприйнятним, наприклад: *лягати під когось / лежати під кимось* — підкорятися брутальному натиску з чийогось боку («Я ні під кого не лягав і лягати не буду!»; «Невже ми ляжемо під бандитів?» — пролунала ключова фраза у залі клубу міліції. Співробітники <...> мали оперативну інформацію про те, що люди Чалого планують напасти на мітинг». — Високий Замок, м. Львів, 9.12.2004); *нагинати / нагнути* (когось, щось): «Влада в черговий раз *нагнула* Конституційний Суд»; рос. «Мы имеем то правительство, которое нас имеет»⁸;

в) в усталених моделях порядку слів позначення чоловіка звичайно передують позначенню жінки (у нашому постпатріархальному суспільстві це сприймається — у всякому разі так було досі — як один з виявів іконічного порядку слів, що відбиває реальні функціональні відношення між позначуваними об'єктами) — наприклад, у сурядних словосполученнях: *батько й мати, дід і баба* («Був собі дід та баба» — традиційний зачин в українських казках), *чоловік і жінка, брат і сестра, юнаки і дівчата, громадяни і громадянки* і т. ін., *Адам і Єва, Дафніс і Хлоя, Ромео і Джульєтта*, нім. *Mann und Frau* «чоловік і дружина; подружжя», англ. *Mr. and Mrs. Brown* (у писемній формі), рос. *женых и невеста*; при зрощенні: *батько-мати* («Не забувай *батька-матері*»); «Не слухала Катерина / *Ні батька, ні неньки*» (Тарас Шевченко); у підрядних словосполученнях: *батько з матір'ю* і т. ін.; у переносному вживанні: укр. *брат-і-сестра*, рос. *иван-да-марья* (рослина). Відомо, що в різних мовах «світська» формула звертання *пані і панове* не заперечує відзначеної закономірності — як один з елементів гри в галантність, умовність якої влаштовує (принаймні влаштовувала) партнерів з обох сторін; так само, наприклад, у назвах пар фігуристів: рос. *Людмила Белоусова и Олег Протопопов*, дуетів концертних виконавців: *Світлана і Віталій Білоножки*, співавторів творів і под.

По-третє, як позитивно або вище маркований член в оцінній (прагматичній) опозиції щодо негативно або нижче маркованого члена образу жінки. Якщо щодо жінки прирівнювання її до чоловіка (звичайно, не в біологічному аспекті або взагалі в плані зовнішньої подібності, коли однаково негативно оцінюється подібність особи до протилежної статі, пор. рос. *женеподобный мужчина* — *мужеподобная женщина*, а в найширше взятому спектрі соціальної сутності жінки), як правило, є маркером її позитивної оцінки, то для чоловіка аналогічне прирівнювання до жінки може бути тільки зневажливим або принаймні іронічно-поблажливим. Пор. такі вияви оцінної асиметрії на основі позначень чоловіка і жінки, як, з одного боку: «У неї чоловічий (або

в тому, що термінологія, яка стосується чоловіка, є дієслівною, а термінологія, яка стосується жінки, — іменною» [Бенвенист : 164].

⁸ Дослідники відзначають узвичаєність використання образних характеристик воєнних дій та інших актів застосування фізичної сили, морального тиску і т. ін. як сцен статевих актів з активною участю й панівною роллю чоловіка-самця [див., наприклад: Нейджел].

принаймні *нежіночий*) склад розуму (мислення)», «Але математику, алгебру та геометрію я любила. Завдяки їм я зараз можу логічно мислити. По-чоловічому» (із інтерв'ю з українською естрадною співачкою Астраєю. — Суботня пошта, м. Львів, 17.07.1997) — або такий відомий і чи не крилатий уже вислів: «<...> мимоволі думаєш, що ся хора, слабосильна дівчина — трохи чи не *одинокий мужчина* на всю новочасну соборну Україну» (Іван Франко — про молоду Лесю Українку: І. Франко. Зібрання творів у 50 томах. К., 1976–1986, т. 31, с. 270–271)⁹; з другого боку: *жіноча логіка*, «Гей, пане Потоцький! / Чому у тебе й досі *розум жіноцький*? / Не вмів ти <...>» (з народної думи про перемогу війська Богдана Хмельницького над польським військом під Корсунем), «Вона сприймала це чисто *по-жіночому*»; *жіноча інтуїція*, *жіночий інстинкт*, *жіноче чуття* (ці характеристики, не містять в собі негативної оцінки, підкреслюють, однак, нібито більшу близькість жінки порівняно з чоловіком до «природної», а не соціальної істоти, якоюсь мірою протиставляючись, таким чином, її розуму, логіці мислення); *жіночі капризи*, *жіноча істерика* (пор. у різноманітних «сексистських» дотехах на зразок: «*Женская истерика* — это выражение женской интуиции при помощи женской логики». — TV-парк, м. Київ, 2012, № 34, с. 23); *чоловічий характер*, *дружба, розмова*: «Мне известна давно / Бескорыстная дружба мужская <...>» — Константин Ваншенкин. Я люблю тебя, жизнь; «Між ними відбулася *чоловіча розмова*», тобто пряма, відверта й загалом «серйозна», хоча, можливо, й грубувата) — *жіночий характер*, *лукавство*, *цікавість*: «Це була звичайна *жіноча цікавість*»), *бабський* (*теребені*, *плітки*, *забобони*: «несерйозні»), *маленькі жіночі хитрощі*; з одного боку: *мужня жінка*, *мужніти* (і щодо жінки також), з другого боку: лат. *effeminātus*, *обабитися* і под. Подібним чином — у синтаксичних узгоджувальних процесах (у відношеннях координації та узгодження): з одного боку, використання форм чол. р. для вираження ввічливості й поваги до жінки — в особово-чоловічому варіанті форми множини дієслів: наприклад, ч. і п. (діал.) *muži šli — ženy šly*, але *muži a ženy šli* [Архангельская 2016 : 161], «*Byli ste tam?*» (дочка до матері) — «*Byly ste tam?*» (мати до дочки), *matuša pošli* [Oberpfalcer : 241–242]; з другого боку, оформлення атрибута при позначенні чоловіка в жін. р. зі стилістичною настановою на зневажливість: п. *ta wielka idiota* і под. (див. 2.1.5), характерні чеські звороти на зразок *kluku usmrkaná!*, *ty blázne stará!*, *lenochu jakás!* [Oberpfalcer : 248–250].

Мова демонструє наявність подвійних стандартів суспільства щодо чоловіків і жінок в оцінюванні а) їхнього сексуального життя: якщо активність у цьому плані аж до розпусності поведінки щодо чоловіка видається ніби загалом прийнятною й може навіть викликати схвалення: наприклад, *дон-жуан*, *ловелас*, рос. *гулѐна* («Он у нас *гулѐна*»), новозапозичене *мачо* (якщо

⁹ Пор. також: «Так я потрапив на допит (на процесі СБУ. — О. Т.) Дурдуківського, розгубленого, непевного, і Людмили Старицької-Черняхівської, яка показала *найбільшим чоловіком* серед підсудних чоловіків і не давалася на провокації» (Ю. Шевельов. Я — мене — мені... (і довкруги) : Спогади. Харків; Нью-Йорк, 2001.— Т. 1, с. 139), «<...> у творчості Ліни Костенко виразна домінанта думки, такої “*по-мужськи*” рельєфної, ясної» (В. Брюховецький). Такий спосіб позитивної характеристики жінки за чоловічими стандартами викликає саркастичну реакцію в представниць сучасного фемінізму, наприклад: «<...> “*одинокий мужчина*” — найвищий мислимий комплімент для жінки в патріархальному соціумі: *не баба, а козак!*» [Забужко : 178–183]. Пор. також іронізування в жіночих журналах щодо подібних андроцентричних стереотипів [Šmejrková : 156].

останнє слово й уживається досить часто іронічно, то це, безперечно, уже як відштовхування від його основної схвальної конотації), то щодо жінки народна мораль це однозначно засуджує: *бл...*, *курва* та ін., *слаба на передок* (Мокиєнко 1995 : 73) або це ж саме *гульєна*, яке до чоловіка ніби не «пристає»; б) стану їхнього перебування / неперехування в шлюбі: якщо заміжно жінку називають цілком нейтрально або й шанобливо п. *mężatka*, рос. прост. *мужняя жена*, а покинуту чоловіком і розлучену — рос. розм. *брошенка* і *разведёнка* (слова з конотаціями без особливої поваги), то одружений чоловік одержує «несерйозні» назви — жартівливого або іронічного характеру: рос. *женатик*, п. *żonkoś*. У номінаціях неодружених уже немолодих чоловіка і жінки з такими протиставленнями, як, наприклад: «*bachelor* “неодружений чоловік” є принаймні нейтральною назвою, часто вживається як комплімент; *spinster* “неодружена жінка” звичайно сприймається як пейоративне, з конотаціями манірності, надмірної педантичності, нервової метушливості і т. ін.»; з іронічними натяками щодо аморальної сексуальної поведінки жінки: англ. «*He's a professional*» (цілком позитивно) — «*She's a professional*» (зокрема, про повію) [Lakoff : 66, 77; див. також: Архангельская 2011 : 35; Архангельська 2007 : 88].

Хоча негативних оцінок особи в мові більше представлено серед іменників чол. р. (див. вище), вони характеризують негативні риси чоловіка переважно як людини взагалі, тоді як оцінна характеристика жінки спрямована частіше саме щодо її «власне жіночої» сутності, природи, як вона уявляється в андроцентрично орієнтованій масовій свідомості. Ось, наприклад, синонімічний ряд *відьма 2* (про злу, сварливу або потворну жінку): *мегера*, *злюка*, *гарпія*, *гаргара*; *баба-яга*, *яга*, *карга* (про стару); *фурія* (про розлучену) (Сл. син.). Щодо традиційних гендерних соціокультурних стереотипів, то в народній фразеології та пареміології на теми родинних стосунків, побутової поведінки, інтелектуальних та моральних рис людини образ жінки, як відомо, маркований частіше негативно або принаймні зі зверхньо-поблажливими та іронічними конотаціями, що відзначається у відповідних досить численних дослідженнях на матеріалі різних мов [пор., наприклад, тематичний розділ «Антифемінізм» у бібліографічному довіднику з пареміології: Mieder : 385; див. також на слов'янському мовному матеріалі, наприклад: Коваль : 95–106; Jędrzejko : 159–172; Телия : 260–268]. Акцентуються такі ознаки, як непостійність, нещирість, сварливість, упертість, нижчий, ніж у чоловіка, інтелектуальний потенціал, який, однак, ніби може певною мірою компенсуватися хитрістю та особливим чуттям (залежно від позиції мовця такі, наприклад, оцінки жінки, як: «— Правду кажуть: де чорт сам нічого не вдіє, туди бабу пошле». — Іван Нечуй-Левицький, можуть сприйматися і як критичні, і як схвальні), надмірна балакучість, надмірна емоційність, зокрема плаксивість, надмірна увага до своєї зовнішності, марнотратство; подружня невірність жінці, на відміну від чоловіка, жодним чином не прощається; соціальна діяльність жінки обмежується сферою домашнього побуту (рос. «Баба дорога — от печи до порога»; «Що може в таких складних економічних проблемах зрозуміти проста домогосподарка?!» — риторичне питання в устах політиків, журналістів) і доглядом за дітьми. Рідше мовний образ жінки в пареміології виступає без прямої емоційної оцінки, але з трактуванням її як члена сім'ї, який не має самодостатньої цінності й повинен лише доповнювати чоловіка, будучи залежним від нього, якого слід наставляти і т. ін.: наприклад, укр. «Жінка без мужа й пити недужа», «Добра жінка

мужеві вінець, а зла — кінець», рос. «Добрую жену взять — горя не видать», «Отбилась от рук жена, что твой сатана», п. «Snotliwa żona — męża korona».

3-поміж позитивних рис, які, згідно з такими стереотипами, особливо цінуються в жінках і мали б бути наявними в них (щодо чоловіків, то такі риси видаються суспільству значно менш обов'язковими), це: а) у плані зовнішнього, «тілесного» образу — наявність у них приємної зовнішності, вроди (наприклад: *чарівна жінка; божественна, неземна врода; «Будь гарною, як мама, і розумною, як тато!»* — досить традиційне побажання сторонніх осіб чиймось маленьким дочкам) і б) у плані внутрішнього світу — наявність доброти, лагідності, ніжності, що, природно, викликає пестливе ставлення до них (наприклад, творення гіпокористичних форм на їх позначення, які з часом зазнають десемантизації й потребують оновлення: *діва — дівка, дівуця, дівчина*, рос. *девушка*; так само *жінка*). Відзначений вище «антижіночий» конотативний комплекс значно рідше поширюється не тільки на жінок-матерів (див. вище), а й на дівчат, молодих жінок.

У розподілі за граматичними іменними класифікаціями істот / неістот та осіб / неосіб назви осіб чоловічої статі входять до категорій істот і осіб, тоді як назви осіб жіночої статі можуть лишатися в межах категорій неістот і неосіб. Так, назви жінок у позиції знах. в. мн. відмінюються в сучасній російській мові як назви істот у цілому: *встретить женщин, девушек*, так само в українській літературній мові, але в українському фольклорі, в південно-західних говорах можуть виступати ще як назви неістот: «Бистрим оком поглядають / *На чужі жінки*», «А хто любить *дівчаточка*, / А *я молодиці*» (з народних пісень), «Три відра [горілки] *на самі баби* замало, не то для хлопів» (Лесь Мартович), «Панове, передовсім ходім *дами* привітати» (Іван Франко) [див.: Матвіяс : 135–136]. У польській, словацькій мовах назви чоловіків належать до особово-чоловічого роду (наприклад, слц. *uvidiet' bratov*), тоді як назви жінок відмінюються як назви неістот: слц. *uvidiet' ženy*, п. *zobaczyć kobiety*, навіть в іменниках чол. р., що позначають жінок: «*spotkał te podlotki*» (див. також 3.2). У деяких передньокавказьких мовах, де групування в іменні класи відбувається за двома ознаками — розумністю та активністю, назви чоловіків (І клас) об'єднуються за обома цими ознаками, назви жінок (II клас) — за розумністю, але не за активністю, хоча, наприклад, в абхазькій мові, де простежуються сліди матриархату, мовно-класифікаційне представлення чоловіків і жінок прямо протилежне [див.: Мельников, Курбанов : 156–170; пор. подібні висновки щодо пережитків матриархатного ладу на граматичному рівні ірокезьких мов: Milewski : 153–182; Lakoff : 74; Violi : 30].

У граматичній родовій класифікації мовне представлення жінки частіше, ніж представлення чоловіка, виражається такою формальною ознакою категорії неживого, як форма сер. р.: так, експресивні найменування особи з формальними показниками сер. р. на зразок *дівчисько, хлопчисько, базікало, бурмило, вайло, одоробло* і под. у разі позначення особи чоловічої статі можуть належати або тільки до чол. р. (*хлопчисько, ракло*), або до чол.-сер. р. (*базікало, брехло, вайло, мурло, хамло*: «Він такий / *таке хамло*»), тоді як у разі позначення особи жіночої статі — тільки до сер. р. («Вона *таке хамло*»); якщо *дідище* — це іменник чол. р., то *бабище* — жін.-сер. р.

По-четверте, як семантично ширше маркований член в опозиції щодо вужче маркованого члена образу жінки (з обмеженням референційного поля жінки сферами її суто жіночої природи, приватного життя і домашнього по-

буту та сексуальних зацікавлень чоловіка) — як у суто номінативному плані, пор.: *господар* (*господар дому*; перен.: *господар становища*) — *господарка*, *господиня* (*домашня господарка*, *господиня дому*), офіц. *домогосподар* (власник домогосподарства) — *домогосподарка* (жінка, яка опікується сферою домашнього побуту), так і в плані номінативно-оцінному, пор.: рос. *настоящий мужчина*, п. *prawdziwy mężczyzna* і под. (з наявністю конотацій позитивних рис, які мають бути властиві не тільки чоловікові, а й дорослій особі взагалі: мужності, рішучості, гідності, великодушності, порядності і т. ін.) — *настоящая женщина* і под. (з наявністю конотацій позитивних рис, які мають бути властиві саме жінці, наприклад: «Я успішна, красива і кохана. Кажіть цю правду, і ви відчуєте себе *справжньою жінкою*» — з реклами). На чоловіка покладають більше надій, яких він не має морального права не виправдати, пор. як заклик: рос. *Будь мужчиной!*¹⁰, як сподівання: «Из этого мальчика будет *мужчина!*», схвально: «Он показал себя как *настоящий мужчина!*», розчаровано і несхвально: «А еще *мужчина!*», «Это не *по-мужски!*». Пор. зовні подібні висловлювання щодо жінки, проте з відзначенням вище референційним обмеженням — так, з докором, осудом: «А еще *женщина!*» (про неохайну або розпусну, на погляд мовця, жінку), «Ведь вы же *женщина!*» (до жінки, яка [нібито] принижується перед чоловіком: зауваження від іншої жінки). Пор. розуміння жіночої (дівочої) гордості: «Про *чоловічу гідність і дівочу гордість*» (теми комсомольських диспутів у радянський час); «Вона зовсім забула про *жіночу гордість!*» (інші жінки з осудом).

У побудові текстів така асиметрія образів чоловіка і жінки досить звичайно виявляється також як опозиція гендерних стереотипів соціальної активності — неактивності (у напрямі до нашого часу вона, звичайно, поступово стає менш помітною): 1) у синтаксичних конструкціях на зразок речення — як переважання назв дорослих осіб чоловічої статі в позиції суб'єкта, тоді як назв дорослих осіб жіночої статі — в позиції об'єкта, до чого вперше, очевидно, привернули увагу представниці феміністичної лінгвістики [див., наприклад: Gershuny]; 2) у ширших текстах — як побудова сюжетів, коли чоловік як соціально активний партнер комунікації діє за межами дому, традиційного домашнього побуту, захищаючи й забезпечуючи свою дівчину, дружину, родину, а жінка має при цьому: а) бути привабливою: «І за столи кленові / Ми сядемо вночі — / Дівчата чорноброві (характеристика їхньої привабливої зовнішності. — *О. Т.*) / І хлопці-сіячі (характеристика їхнього роду занять. — *О. Т.*)» (Андрій Малишко. Колгоспний вальс), «Эх ты, удал молодецкая! / Эх ты, девичья краса!» (з російської пісні «Над полями да над чистыми...»); б) бути вірною чоловікові — проводити й потім чекати його повернення: «Їхав козак за Дунай, / Сказав: “Дівчино, прощай!” ...» (з народної пісні, первісний текст — Семена Климовського), «Уходит от берега “Ястреб морской” [назва корабля. — *О. Т.*], / И девушка машет рукой» (Евгений Долматовский. Матросская песня); в) вести дім, займатися сім'єю, виховувати дітей: наприклад, тост «За [наші] *тили!*», який виник, очевидно, під

¹⁰ Пор., наприклад, у передвиборній полеміці кандидатів на посаду Президента України: «— Виктор Андреевич, *будьте мужчиной!*» (В. Янукович на теледебатах з В. Ющенком, 15 листопада 2004 р.); «Володимире Олександровичу, не ищите причин ... і ніким не прикривайтеся. Це — некрасиво. *Будьте мужчиной*. Приходите на дебаты» (з відеозвернення П. Порошенка в інтернет-мережі «Facebook» до В. Зеленського напередодні другого туру виборів перед запланованими дебатами між ними. — Українська правда : інтернет-ресурс, 5.04.2019).

час Другої світової війни, коли під *тилом* чоловіки розуміли свою родину й насамперед, звичайно, дружину, а сам цей метафоричний образ дожив до нашого часу: «А його дружина присвятила себе домашньому господарству, стала надійним *тилом* чоловіка» (Високий Замок, м. Львів, 10.08.2001).

ЛІТЕРАТУРА

- Архангельская А. Сексизм в языке: мифы и реальность. Olomouc : Un-ta Palackého v Olomouci, 2011. 326 s.
- Архангельская А. К вопросу о степени андроцентризма языков постпатриархального типа. *Slavia*. 2016. Ročn. 85. Seš. 2. С. 150–165.
- Архангельська А. М. Чоловік у слов'янських мовах. Рівне : РІС КСУ, 2007. 448 с.
- Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. Москва : Прогресс-Универс, 1995. 456 с.
- Дмитрієва М. Чи є чесна жінка чесною людиною? *Гендер і культура* / упоряд. В. Агеєва, С. Оксамитна. К. : Факт, 2001. С. 185–190.
- Забужко О. Жінка-автор у колоніальній культурі, або Знадоба до української гендерної міфології. *Забужко О. Хроніки від Фортінбраса*. Київ : Факт, 1999. 340 с.
- Коваль В. І. Вербалізація гендерних стереотипів в слов'янських пареміях і фраземах. *Мовознавство. Літературознавство. Фольклористика : XIV Міжнар. з'езд славістаў [Дакл. беларус. делегації]*. Мінск : Беларус. навука, 2008. С. 95–106.
- Матвіяс І. Г. Форми множини іменників І відміни в українській мові. *Українська діалектна морфологія*. Київ : Наук. думка, 1968. С. 135–136.
- Мельников Г. П., Курбанов А. И. Логические основания именной классификации в цахурском языке. *Вопросы структуры языка*. Москва : Наука, 1964. С. 156–170.
- Нейджел Дж. Маскулінність та націоналізм: гендер та сексуальність у творенні націй. *І (незалеж. культурол. часопис)*. 2003. № 27. С. 70–87.
- Русская грамматика : в 2 т. / гл. ред. Н. Ю. Шведова. Москва : Наука, 1980. Т. 1. 784 с.
- Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. Киев : Наук. думка, 1989. 256 с.
- Телия В. Н. Русская фразеология. Москва : Языки рус. культуры, 1996. 288 с.
- Терехова Д. І. До проблеми культурних стереотипів українців та росіян (за матеріалами вільного асоціативного експерименту). *Проблеми зіставної семантики* / відп. ред. М. П. Кочерган. Київ, 1997. С. 184–186.
- Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Київ, 2000. 288 с.
- Якобсон Р. Нулевой знак. Р. *Якобсон. Избранные работы*. Москва : Прогресс, 1985. С. 222–230.
- Čmejrková S. Jazyk pro druhé pohlaví. *Český jazyk na přelomu tisíciletí* / F. Daneš a kolektiv. Praha : Academia, 1997. S. 146–158.
- Gershuny H. L. Sexist semantics in the dictionary. *ETC (A Review of General Semantics)*. 1974. Vol. 31. N 2. P. 159–169.
- Guiraud P. Le langage de la sexualité. Paris : Payot, 1978. 639 p.
- Jędrzejko E. Kobieta w przysłowiach, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy. *Język a kultura. T. 9 : Pleć w języku i kulturze* / pod red. J. Anusiewicz a K. Handke. Wrocław : Wiedza o Kulturze, 1994. — S. 159–172.
- Lakoff R. Language and woman's place. *Language in Society*. 1973. Vol. 2. N 1. P. 45–80.
- Milewski T. Światopogląd kilku plemion Indian północnoamerykańskich w świetle analizy kategorii rodzaju ich języków. *Lud*. Wrocław, 1954. T. 41. Cz. 1. S. 153–182.
- Oberpfalzer F. Rod jmen v češtině. Praha : Karlova un-ta, 1933. XIV + 352 s.
- Violi P. Les origines du genre grammatical. *Langages*. 1987. N 85. P. 15–34.
- Weiss D. Frau und Tier in der sprachlichen Grauzone: diskriminierende Strukturen slavischer Sprachen. *Slavistische Linguistik* 1984. München, 1985. S. 317–359.

ДЖЕРЕЛА

- Мокиєнко — Мокиєнко В. М. Словарь русской бранной лексики : Матизмы, общенезмы, эвфемизмы. Berlin : Dieter LENZ Verl., 1995. XXV + 151 с.
- Сл. син. — Словник синонімів української мови : в 2 т. — Київ : Наук. думка, 1999–2000.
- ЧСРЯ — Частотный словарь русского языка / под. ред. Л. Н. Засориной. Москва : Рус. язык, 1977. 935 с.
- ЧССУХП — Частотний словник сучасної української художньої прози : в 2 т. Київ : Наук. думка, 1981.
- Mieder — Mieder W. International Proverb Scholarship: An Annotated Bibliography. Supplement III (1990–2000). New York etc. : Peter Lang, 2001. 472 pp.
- SFPW — Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej : w 2 t. / I. Kurcz e. a. Kraków : IJP PAN, 1990.

REFERENCES

- Arhangel'skaya A. (2011). Seksizm v yazyke: mify i real'nost'. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. [In Russian].
- Arhangel'skaya A. (2016). K voprosu o stepeni androcentrizma yazykov postpatriarhatnogo tipa. *Slavia*, 85 (2), 150–165. [In Russian].
- Arkhanhelska A. M. (2007). Cholovik u slovianskykh movakh. Rivne: RIS KSU. [In Ukrainian].
- Benvenist E. (1995). Slovar' indoevropejskih social'nyh terminov. Moscow: Progress-Univers, 1995. [In Russian].
- Čmejrková S. (1997). Jazyk pro druhé pohlaví. *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. (F. Daneš a kolektiv, Eds.). Praha: Academia, 146–158.
- Dmytriyeva M. (2001). Chy ye chesna zhinka chesnoyu liudynoyu? *Hender i kultura*. (V. Aheyeva, S. Oksamytna, Eds.). Kyiv: Fakt, 185–190. [In Ukrainian].
- Gershuny H. L. (1974). Sexist semantics in the dictionary. *ETC (A Review of General Semantics)*, 31 (2), 159–169.
- Guiraud P. (1978). Le lanagage de la sexualité. Paris: Payot.
- Jędrzejko E. (1994). Kobieta w przysłowia, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy. *Język a kultura. T. 9: Pleć w języku i kulturze*. (J. Anusiewicz & K. Handke, Eds.). Wrocław: Wiedza o Kulturze, 159–172.
- Koval' V. I. (2008). Verbalizaciya gendernykh stereotipov v slavyanskykh paremiyakh i frazemakh. *Movaznaŭstva. Litaraturaznaŭstva. Falklarystyka: XIV Mižnarodny zjezd slavistaŭ: Daklady bielaruskaj deliehacii*. Minsk: Bielaruskaja navuka, 95–106. [In Russian].
- Lakoff R. (1973). Language and woman's place. *Language in Society*, 2 (1), 45–80.
- Matviyas I. H. (1968). Formy mnozhyny imennykiv I vidminy v ukrainskii movi. *Ukrainska dialektna morfolohiia*. Kyiv: Naukova dumka, 135–136. [In Ukrainian].
- Mel'nikov G. P., Kurbanov A. I. (1964). Logicheskie osnovaniya imennoj klassifikacii v cahurskom yazyke. *Voprosy struktury yazyka*. Moscow: Nauka, 156–170. [In Russian].
- Milewski T. (1954). Światopogląd kilku plemion Indian północnoamerykańskich w świetle analizy kategorii rodzaju ich języków. *Lud*. Wrocław, 41 (1), 153–182.
- Nagel J. (2003). Maskulinnist ta natsionalizm: hender ta seksualnist u tvorenni natsij. *Yi (nezalezhnyi kulturolohichni chasopys)*, 27, 70–87. [In Ukrainian].
- Oberpfalzer F. (1933). Rod jmen v češtině. Praha: Karlova univerzita.
- Shvedova N. Yu. (Ed.). (1980). Russkaya grammatika: in 2 vols (vol. 1). Moscow: Nauka. [In Russian].

- Taranenko A. A. (1989). Yazykovaya semantika v ee dinamicheskikh aspektah. Kiev: Naukova dumka. [In Russian].
- Teliya V. N. (1996). Russkaya frazeologiya. Moscow: Yazyki russkoj kul'tury. [In Russian].
- Terekhova D. I. (1997). Do problemy kulturnykh stereotypiv ukraintsiv ta rosiian (za materialamy vilnoho asotsiatyvnoho eksperymentu). *Problemy zistavnoi semantyky*. (M. P. Kocherhan, Resp. Ed.). Kyiv, 184–186. [In Ukrainian].
- Violi P. (1987). Les origines du genre grammatical. *Langages*, (85), 15–34.
- Weiss D. (1985). Frau und Tier in der sprachlichen Grauzone: diskriminierende Strukturen slavischer Sprachen. *Slavistische Linguistik*. München, 317–359.
- Yakobson R. (1985). Nulevoj znak. R. Yakobson. *Izbrannye raboty*. Moscow: Progress, 222–230. [In Russian].
- Yavorska H. M. (2000). Preskryptyvna linhvistyka yak dyskurs. Kyiv. [In Ukrainian].
- Zabuzhko O. (1999). Zhinka-avtor u kolonialnii kulturi, abo Znadooby do ukrainskoi hendernoï mifolohii. O. Zabuzhko. *Khroniky vid Fortinbrasa*. Kyiv: Fakt. [In Ukrainian].

SOURCES

- CHSRYA — Zasorina L. N. (Ed.). (1977). Chastotnyi slovar' russkogo yazyka. Moscow: Russkij yazyk. [In Russian].
- CHSSUKhP— Perebyinis V. S. (Ed.). Chastotnyi slovyk suchasnoi ukrainskoi hudozhnoi prozy: in 2 vols. (1981). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Mieder — Mieder W. (2001). International Proverb Scholarship: An Annotated Bibliography. Supplement III (1990–2000). New York etc.: Peter Lang.
- Mokiyenko— Mokiyenko V. M. (1995). Slovar' russkoj brannoj leksiki: Matizmy, obscenizmy, evfemizmy. Berlin: Dieter LENZ Verlag, XXV. [In Russian].
- SFPW — Kurcz I. (Ed.). (1990). Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej: in 2 vols. Kraków: IJP PAN.
- Sl. syn. — Slovyk synonimiv ukrainskoi movy: in 2 vols (1999–2000). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

O. O. TARANENKO

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

E-mail: oataran99@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0269-8954>

THE PHENOMENON OF LINGUISTIC ANDROCENTRISM AND A MODERN MOVEMENT FOR GENDER EQUALITY. II

The article focuses on androcentrism and the ways it manifests itself in languages of patriarchal and post-patriarchal societies (the latter embrace in particular the nations of a modern European civilization) as one of the landmarks in the system of linguistic coordinates I — HERE — NOW (equally with anthropocentrism, a “master” principle, a socially active person principle, etc.), which is one of the cardinal principles that arranges grammatical and word-building linguistic levels with a marked category of gender, as well as a conspicuous phenomenon in structuring lexico-semantic, phraseological and paremiological levels, in building texts and its dubious acceptance by a modern society, too. The male designations are a rather common point of departure for designating both females (in nomination on the whole, in word-formation, in grammar), and person in general (irrespective of sex); a common practice is an alternate transition from designating

people as such towards the idea of representing only a masculine gender. Language also reveals nominative-evaluative, classification and function-frequency asymmetries of male and female images — commonly “in favour” of males.

With a society developing and social mentality transforming, especially since the XX century, the effect of this principle started undergoing some restrictions, it has become strikingly apparent during the last decades of the XX century first of all in the formation of feminist (gender) linguistics, aiming to systemically eliminate (weaken) the manifestations of female gender linguistic discrimination. Different European languages manifest in these processes — under the influence of either social or proper linguistic factors — various activities. In contemporary Ukrainian, the suffixal feminization reveals the features of an active phenomenon. The fact is determined, however, not only by social factors — an expansion of the female social role, a purposeful influence of the feminist movement, general democratization of linguistic activities, but also by fostering the Ukrainian language characteristics, which are considered to be its specific and to some extent peculiar features.

However the numerous and diverse traces of linguistic “patriarchy” in the language structures of European civilization nations, in particular in the Slavic and Romance ones are sure to remain, though in a somewhat weakened form. Firstly, you cannot attach the absolute importance both to the evidence of whether the linguistic worldview adequately mirrors the social conscience, and moreover, the social being and to the power of its influences on a society’s linguistic conscience, that is why, androcentrism cannot be, surely, considered as a direct projection of how a society treats females. Secondly, in languages that had grammatical and word-building structures androcentric principle formed long ago, a system of female designations, especially by their social status, business activities, ethnic background and their birthplace / residence is chiefly forced to constantly “catch up with” the system of the corresponding male designations, however, inevitably lagging behind it. Thirdly, different ways of overcoming linguistic “inequality” of females observed in modern languages and those found within gender linguistics, along with the evident upsides, impose some restrictions in realization and may give rise to different attitude on the part of a linguistic community.

Key words: androcentrism, anthropocentrism, linguistic worldview, landmarks I —
HERE — NOW, gender, gender stereotypes, gender language policy.

(Закінчення див. у наступному номері журналу)

Дата надходження до редакції — 03.03.2020

Дата затвердження редакцією — 10.03.2020

Л. М. ТОМІЛЕНКО

Український мовно-інформаційний фонд НАН України, м. Київ, Україна

Електронна пошта: tomilenko@i.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0883-1250>

ГАЛУЗЕВА ЛЕКСИКА В «РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВНИКУ» ЗА РЕДАКЦІЄЮ А. КРИМСЬКОГО ТА С. ЄФРЕМОВА: СПРОБА ЦІЛІСНОГО АНАЛІЗУ

У статті розглянуто українську галузеву лексику, зафіксовану в академічному «Російсько-українському словнику» (1924–1933 років) за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. За допомогою спеціального інструментарію, створеного на основі словника, підраховано й подано приблизну її кількість. Загалом маркованої лексики налічується понад п'ять відсотків (від усіх слів української частини). З'ясовано, що досліджуване лексикографічне джерело містить найбільше біологічних одиниць (зокрема ботанічної і зоологічної номенклатури), чимало подано медичної, хімічної, технічної, математичної, юридичної, фізичної, військової, геологічної тощо лексики. У запропонованій розвідці простежено основні граматичні, словотвірні, стилістичні та інші особливості галузевих лексем у порівнянні із сучасними відповідниками.

Проведене дослідження демонструє цілісну картину розвитку різних галузей знання в Україні в першій половині ХХ століття та формування їхнього термінологічного апарату. Значна частина розглянутої лексики ввійшла до реєстрів пізніших і новітніх загальномовних та термінологічних словників, довідників тощо і є надбанням сучасної науки. Однак у «Російсько-українському словнику» (1924–1933 рр.) міститься й чимало невідомих, рідковживаних, застарілих і т. ін. одиниць. Найбільше відмінних лексем виявлено у складі технічної галузі та юриспруденції, менше — в інших терміносистемах. Прикметно також, що для більшості царин, зафіксованих у розглянутому лексикографічному джерелі, поширеним явищем є синонімія. У деяких словникових статтях подано цілу низку різноманітних еквівалентів, зокрема й діалектних, застарілих, просторічних тощо.

На великому фактичному матеріалі продемонстровано процес розвитку української галузевої лексики, сталість та змінність її елементів упродовж століття.

Ключові слова: українська лексикографія, перекладна лексикографія, російсько-український словник, Агатангел Кримський, Сергій Єфремов, галузева лексика.

Українські дослідники, насамперед лінгвісти, термінознавці, починаючи з 90-х років, виявляють неабиякий інтерес до мовознавчої (зокрема й лексикографічної) спадщини першої третини ХХ ст., нерідко досить суб'єктивно оцінюючи надбання цього періоду. На всіх мовних рівнях помітними стають пуристичні тенденції, що виявляються насамперед в обмеженні впливів

російської мови. У сучасному словотворі, згідно з дослідженням О. О. Тараненка, спостерігається посилена увага «до мовної практики періоду українізації 20-х — початку 30-х рр. XX ст., до західноукраїнського варіанта літературної мови та мови західної діаспори» [Тараненко : 96, 97].

З-поміж перекладних лексикографічних праць початку XX ст. помітно вирізняється і найпопулярніший нині академічний «Російсько-український словник» (1924–1933 рр.). На сьогодні маємо у відкритому доступі електронну версію словника (підготував О. Телемко; 2007 р.), можна придбати й репринтне видання (2016–2017 рр.), яке зробили працівники Інституту української мови НАН України.

«Російсько-український словник за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова, — зазначають сучасні науковці, — є не лише найгрунтовнішим натеper російсько-українським словником, а й джерелом питомої української лексики, взірцевих словотворчих моделей, мовних конструкцій та усталених висловів, зразків запозичування іншомовних слів та їх адаптування до системи української мови» [Карпіловська : 115]. І хоча вже з'явилися дослідження, присвячені історії укладання РУС-24–33 та його місця в історії української лексикографії; вивченню наукової мови й термінологічної лексики¹; сталих висловів; синонімічних рядів; джерельної бази словника [Поздрань : 27–31] тощо, однак вміст російсько-українських перекладних джерел початку XX ст., зокрема й згаданого, усе ще потребує комплексного аналізу.

У цій статті зосередимо увагу на галузевій лексиці² української частини РУС-24–33, яку відібрано на основі ремарок за допомогою створеної лексикографічної системи (розробник О. Рабулець) [див. Томіленко, Рабулець]. Оскільки названий словник значно складніший за будовою, ніж, скажімо, СМУ і РУС-18, відбір ремаркованих одиниць теж виявився непростим завданням. Система допомогла вибрати всі слова, що входять до словникової статті з потрібною ремаркою, а вручну вже було відфільтровано зайві одиниці.

На рис. 1. бачимо відібрані статті з ремаркою *ветер.* (є ще й *ветерин.*) — ветеринарія. Система нарахувала 29 лексичних одиниць. Виявлено 17 слів, що не стосуються ветеринарної галузі та дієслово — компонент термінологічного словосполучення. Отже, до ветеринарії з ремаркою *ветер.* належить 11 однослівних термінів.

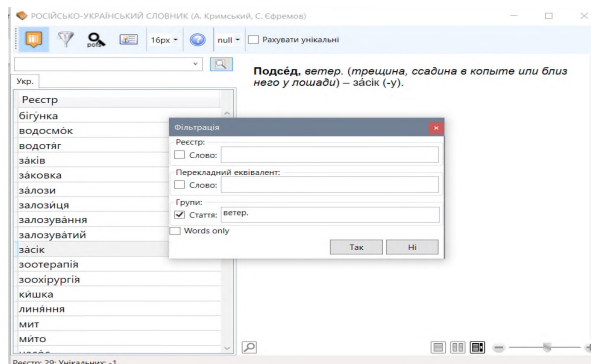


Рис. 1. Відбір лексики за допомогою ремарки *ветер.*

¹ Частково про термінологічну лексику див., напр.: [Карпіловська; Боярова; Руссу].

² Термінологічних словосполучень у цій статті не розглядатимемо.

За описаною методикою відібрано й проаналізовано всю марковану галузеву лексику української частини РУС-24–33. Зрозуміло, що можлива й несуттєва похибка, оскільки багато галузей містять не одну сотню (а то й тисячу) слів. Тому подаємо їх приблизну кількість (див. табл. 1). Також додано ремарки (зі знаком «+»), які в переліку скорочень до словника пропущено, але слова з ними містяться в реєстрі.

Отже, усього в досліджуваному матеріалі міститься понад 8 тис. маркованих галузевих одиниць (української частини), що становлять 5,4 % від загальної кількості слів.

Таблиця 1

Галузева лексика в «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського та С. Єфремова			
Галузева ремарка	Кількість слів (≈)	Галузева ремарка	Кількість слів (≈)
авиаци. (авіація)	2	мин., минер. (мінералогія)	105
агрон. + агроном. (агрономія)	9	мор., морск. (морський термін)	120
анат. (анатомія)	260	муз., музык. (музичний термін)	150
антроп. (антропологія)	3	насек. (комаха)	8
аптек. (аптекарський термін)	3	науч., научн. (науковий термін)	12
ариф., арифм. (арифметика)	22	нумизм. (нумізматика)	3
археол. (археологія)	5	оптич. + опт. (оптика)	7
архит. (архітектура)	50	орнит. (орнітологія)	28
астр., астрон. (астрономія)	54	охот. + охотн. (мисливство)	60
биол. (біологія)	25	палеонт. (палеонтологія)	10
бот. (ботаніка)	3000	пт. + птица (птаха)	215
бухг. (в бухгалтерії)	11	радио (радіотехніка)	2
ветер. + ветерин. (ветеринарія)	16	раст., росл. (рослина)	200
воен., военн. (військовий термін)	130	ритор. (риторика)	1

геогр. (географія)	38	слес. (слюсарне ремесло)	— (+ 4 без ремарок)
геод. (геодезія)	— (+геодезист, геодезичний, -о, геодезія)	спец. (спеціальний термін)	13
геол., геолог. (геологія)	100	спорт. (спортивний термін)	6
геом.+ геометр. (геометрія)	52	столяр. + столярн. (столярство)	26
горн. (гірництво)	20	строит. (будівництво)	75
грам., грамм. (граматика)	160	театр. (театральний термін)	15
зоол. (зоологія)	1500	текст. (текстильний термін)	12
зоотехн. (зоотехніка)	1 (+ зоотехнік, зоотехніка, зоотехнічний)	техн. (техніка)	160
ист., истор. (історія)	17	тип., типогр. (друкарський термін)	160
ихтиол. + рыба (іхтіологія)	62	торг. (торгівля)	5
канцел. (канцелярський термін)	9	фармак. + фарм. (фармакологія)	10
кожев. (шкіряне виробництво)	7	физ., физич. (фізика)	120
комм. (комерційний термін)	2	физиол. + физ. (фізіологія)	20
кулин. (кулінарія)	3	филол. (філологія)	—
лингв. (лінгвістика)	15	филос. (філософія)	10
лит. (література) і стихосл. (у віршуванні)	8	форт., фортиф. (фортифікаційний термін)	2

літогр. (літографія)	15	хим., химич. (хімія)	200
лог. (логіка)	5	хирург. + хир. (хірургія)	45
мат., матем. (математика)	110	экон. + эконо. + пол.- экон.(-ом.) (економіка)	10
мед., медиц., медиц. терм. (медицина)	420	электротехн. (електротехніка)	—
метал., металлург. (металургія)	17	энт.ом. (ентомологія)	120
метеор. (метеорологія)	9	юр., юрид., юрид. терм. (юридичний термін)	150
механ. (механіка)	15	—	всього — 8116

Як у СМУ і РУС-18, у реєстрі РУС-24–33 переважають біологічні одиниці, зокрема ботанічна й зоологічна номенклатура.

Ботанічна номенклатура, крім ремарки *бот.*, має ще позначки *раст.* і *росл.* або їх поєднання, напр.: Дягиль, *бот. (раст.)*. Аналогічно марковано й зоологічну лексику (Иволга, *зоол., пт.*; Зерновка, *зоол., насеk*). Так само, як і в РУС-18, у РУС-24–33 до російського відповідника наведено низку українських найменувань, частину біологічних номенів подано з латиницею, а частину — без неї. А ось діалектні назви тут уже марковано трьома позначками (*гал.* — галицьке слово, *зап.* — западное украинское слово і *диал.* — диалектизм, диалектическое слово). Хоча загалом стилістично обмежених одиниць небагато. Напр.: Кукурúза, *бот. Zea Mays L.* — кукурúза, (*зап.*) кукурúдза, *ум.* кукурú(д)зка, (*диал.*) пшiнка, пшеничка, кияшкi (-кiв); Крыжóвник, *бот. Ribes Grossularia L.* — áгрус (-су), áг[г]рест (-ту), (*гал.*) космáчкi (-чóк). Крім діалектних найменувань, автори словника подають і деякі полонізми з відповідною ремаркою: Купýрь, *бот. Angelica L.* — дýгель (-гелю), (*полон.*) дзéнгель.

Переважна кількість ботанічних номенів (найменувань трав'янистих рослин, дерев і кущів) добре відома й уживана дотепер: айр, айва, акація, волюшка (блават), дере́за, кульбаба, любисток, овес, папоро́ть, пiвники (iрис), сухоцвiт (безсмертник). Деякі назви відрізняються лише фонетично й орфографічно: белядо́на, болиго́лів (і болиго́лова), гіяци́нт, горте́нсія, ілем (iльм, iльма), кунджуд, олеандер тощо.

Звичайно, є в реєстрі й маловідомі (невживані) назви рослин, на яких у цій статті не спинятимемося. Оскільки, як бачимо зі статистики, ботанічна номенклатура становить досить великий шар лексики, для її докладного опису необхідне окреме дослідження.

Крім назв рослин, у РУС-24–33 подано порівняно небагато іншої ботанічної лексики. Її основою є складні прикметники, а також іменники-найменування на позначення таксономічних одиниць (переважно родин). На відміну від уніномінальних назв рослин, значна кількість найменувань

таксонів і прикметникових термінів у сучасній мові має інші відповідники або відсутня взагалі. Пор.: 1) назви родин³: *дзвоникуваті* — дзвоникові; *жостіруваті* — жостерові; *зернівці, трави* — злакові; *квасеницюваті* — квасеницеві; *ластовнюваті* — ластівневі; *півникуваті* — півникові; *ранникуваті* — ранникові тощо; 2) прикметники-терміни: *багатопроззябцевий* (рос. многодольный і многосемядольный)⁴ — багатосім'ядольний (багатодольний); *багатоснастий* — багатостатевий; *зав'язковий, вкритонасінний* — покритонасінний (покритонасінневий); *міжв'язанковий* — міжпучковий і т. ін.

Зрідка трапляються терміни (як єдиний варіант або у складі синонімів), що збереглися дотепер (*одноклітинний, однопелюстковий, кизиліві, хрестоцвіт(н)і*).

Згідно з проведеним дослідженням, зоологія, як і ботаніка, поєднує переважно номенклатурні одиниці. Крім власне зоології, чимало назв цієї галузі зараховано до основних її підрозділів і класів тварин (*ихтиол., орнит., насеk., пт., энтом.*)⁵.

Як і для ботанічної номенклатури, для зоологічних номенів характерна синонімія (хоча й меншою мірою), наявність діалектних, провінційних або інших варіантів. Однак переважна частина зафіксованих найменувань добре відома дотепер. Найбільше, за нашими спостереженнями, у словнику міститься назв птахів. Вони ж мають і чимало синонімічних найменувань (*дубоніс, довбоніс, каленик, (гал.) чубкар, черешняк, костогриз, луц, вербо-клен*). Один відповідник найчастіше мають одиниці на позначення диких тварин, які не мешкають у наших лісах: *лев, леопард, мавпа, носоріг, пума, як тощо*.

Зоологічна лексика має у своєму складі чимало таксономічних назв на позначення класів, рядів, родин і т. ін., що відрізняються від сучасних (переважно афіксально). Помітним є прагнення авторів дистанціюватися від російської мови. Хоча все-таки, здебільшого у складі синонімічних варіантів, трапляються й сучасні одиниці (*крилоногі і крилоніжці, багатощетинкові і перстеньяки* та ін.). На відміну від попередньої галузі, у зоологічній царині зафіксовано багато не лише відприкметникових термінів із суфіксом *-уват- / -юват-* (або іншими афіксами), а й множинних іменників, безпосередньо не пов'язаних із відповідними ад'єктивами: *копитники, копитасті* — копитні; *плавоногі, плавоніжці, лопатневоногі* — ластонігі; *півтвердокрильці* — напівтвердокрилі; *стрибохвістки, стрибохвостуваті* — родина ногохвісток (*Poduridae*); *щербуні, несповназубі* — неповнозубі тощо.

Менше в словнику міститься прикметників, що характеризують зовнішній вигляд тварини, місце, спосіб її проживання і т. ін. Чимало з них зафіксовано в сучасних джерелах: *комахоїдний, личинковий і гробачковий, прісново-*

³ Іменники на позначення родин у РУС-24–33 вирізняються переважно словотвірними характеристиками. Здебільшого це утворення з формантом *-уват- / -юват-*.

⁴ Деяке неузгодження спостерігаємо в аналогічних статтях. Російське слово «двудольный» перекладено як *двопрозябцевий, двочастковий*, а до прикметника «двусемядольный» подано лише варіант *двопрозябцевий*. Подібний переклад має й термін «однодольный» — *однопрозябцевий, одночастковий*, а ось еквівалент «односемядольный» має спільний і відмінний варіанти — *однопрозябцевий, односім'ячастковий*.

⁵ Кількість згаданих одиниць і розшифрування ремарок див. у таблиці 1.

дяний (але *прісновод(н)ий* — про води), *псевдосітчастокрилий*, *черевоногий* та ін.

Що стосується загальної біологічної термінології (слова з ремаркою *биол.*), то її у словнику, як бачимо, зафіксовано мало. Більшість термінів уживається й зараз, деякі відрізняються лише родом⁶: *багатоклітинний*, *капіляр* і *волосник*, *клітина*, *клітинний*, *коменсалізм*, *мезодерма*, *мезодермічний*, *метагенеза*, *некробіоза*, *нуклеїна*, *особень* і *особина*, *поліморфізм* тощо.

Згідно з проаналізованим матеріалом, РУС-24–33 містить значну кількість медичної лексики, термінів з анатомії. Дещо менше в цьому словнику юридичних терміноодиниць, геологічної лексики (зокрема й мінералогічної), хімічної, фізичної, музичної термінології, лінгвістичних (граматичних) термінів тощо.

Медичні терміни в РУС-24–33 — це переважно іменники, небагато прикметників і нечисленні дієслова. Зафіксовано також порівняно невелику кількість словосполучень.

Майже всі іменники є одиницями на позначення різних захворювань людського організму. Це здебільшого добре відомі дотепер назви: *ангіна*, *віспа*, *коліт*, *ларингіт*, *неврит*, *пневмонія* тощо. Найменування недуг відзначається різноманіттям синонімів, зокрема й діалектних.⁷ Синонімія найхарактерніша для питомої української лексики, хоча не лише для неї (Горячка — 1) *медиц.* — *гарячка*, (в)огневіця, пал, палючка; Заушница, *мед.* — привушница, за(в)ушница; (в *просторечьї*) свінка; Гангрéна, *мед.* — гангрéна, (*гал.*) мертвїця). Проте багато захворювань, зокрема вже згаданих на початку абзацу, має тільки одну назву. Досить цікаво, що біля частини запозичених термінів через кому подано пояснення до них. Напр.: Лордóз, *мед.* — лордóза, вікривлення хребта; Миозїт, *мед.* — міозїт (-ту), запáлення м'яза; Миокардит, *мед.* — міокардїт (-ту), запáлення серцевого м'яза⁸. Крім назв хвороб, у словнику подано поодинокі іменники на позначення методів лікування: *вис[ш]крібання*, *літотомія* (*каменетроціння*), *механотерапія*, *кидання* (*пускання*) *крови*.

Містить медична галузь і чимало прикметників-термінів, більшість із яких збереглася донині та добре відома пересічним мовцям: *алопатичний*, *антисептичний*, *бресклий* (*набресклий*), *бронхіальний* (*дишковий*), *гангренозний* (*гал. мертвичний*), *гастричний* (*гастрійний*, *шлунковий*, *черевний*), *профілактичний* (*запобіжний*), *крупозний*, *лишайний*, *малярійний*, *недокровний* (*малокровний*), *некротичний*, *панкреатичний* тощо.

В анатомії так само істотно переважають терміни-іменники, є порівняно небагато прикметників і термінологічних словосполучень. У складі цієї галузі налічуємо чимало термінів-синонімів, значна частина яких закріпилася в сучасній науці або в розмовному мовленні (*в'язок*, *в'язова кістка*, *хребець*, *хреб*; *борлак*, *борланка*, *кадик*; *бронх*, *дишка*; *здухвина*, *здуховина*, *голодна*

⁶ Низку термінів жіночого роду, що зараз уживаються у формі чоловічого роду, містять й інші галузі.

⁷ Варто зазначити, що маркованих діалектних назв у цій галузі мало.

⁸ У тлумачних словниках подібні формулювання подано як значення відповідних слів. Чим є ці словосполучення в досліджуваному матеріалі, сказати важко. Можливо, це власне українські багатослівні варіанти до запозичених термінів, а може, просто тлумачення маловідомих для загалу терміноодиниць. У РУС-24–33 містяться пояснення іншомовних слів-термінів не лише медичної, а й інших галузей. Зокрема, подібні коментарі є і біля назв наук та наукових галузей.

ямка; кість, кістка, маслак; дентин, зубовина, зубина; епідерма, нашкурень; жила, синьожила, вена; зап'ясток, зап'ясть, передруччя; капсуля, капишучок, торбинка; лопатка, ширококість; мускул, м'яз, мишиця; передрам'я, передрамення, передпліччя тощо. Зрідка в синонімічному ряду подано й діалектні, провінційні та інші стилістично обмежені варіанти, напр.: Мátка — 5) *анат.* uterus — máтиця, máтка, урáz (-зу), (*пров.*) дитінник, (*у свиньи ещѣ*) пацятник (-ка) (Верхр., Жел.); Клітор, *анат.* clitoris — скóботень (-тня), розкішниця, клітор, (*вульг.*) семён, кáчка, сéкель (-келя).

Досить рідко можна натрапити на статті, усі перекладні еквіваленти яких не вживаються в сучасній українській науковій мові. Деякі з них різняться родом, морфемним складом, словотвірними характеристиками: *надгорляник*, *надгорля* — надгортанник; *наднирковиця* — наднирковик; *надрам'я*, *надпліч* — надпліччя; *носопролиг* — носоглотка.

Прикметникова лексика цієї галузі є відсубстантивною. Майже всі зафіксовані в РУС-24–33 слова (за незначними винятками) функціонують у сучасній українській мові, лише зрідка відрізняються від нинішніх одиниць суфіксами: *брижійний* — брижовий, *зап'ястковий*, *клоаковий*, *крижовий*, *легеневий*, *литковий*, *лобиковий* і *лоновий* — лобковий, *лопатковий*, *наднирковий*, *нирковий*, *очеревинний* і *очеревний*, *піддужечний* і *піддужний* — підключичний, *піднебінний*, *підшлунковий* та ін.

На відміну від розглянутих вище галузей, юридична царина в РУС-24–33⁹ містить багато не лише іменникової лексики, а й термінологічних словосполучень. Virізняється вона також великою кількістю не використовуваних у сучасній юридичній мові термінів. Зокрема, крім значної частини кодифікованих нині назв на позначення осіб чоловічого й жіночого роду (*законопорушник* (*законопорушниця*), *контрагент*, *криміналіст*, *повірений*, *позикодавець* (*позикодавиця*), *правник*, *правозаступник*, *правонаступник*, *правопорушник* (*правопорушниця*), *юрист* тощо)¹⁰, у її складі міститься чимала кількість іменників-синонімів, які зараз є загальноновживаними словами або відсутні в сучасній мові взагалі. Не всі зафіксовані найменування збереглися і в російській мові: *визовник* — рос. вызыватель; *винуватець* (*винуватчиця*), *виновщик* (*виновщиця*), *відпорна* (*позвана*) *сторона*, *позваний* (*позвана*) — відповідач, відповідачка; *держальник*, *передержець*, *держець* — держатель, держальник; *законододглядач*, *законододглядник*, *додлядач* (*сторож*) *права* (*закону*) — рос. законоблоститель; *одмагалець*, *затятий*, *запертий*, *непризнавайло* — затятий, упертий (злочинець) тощо.

З ремаркою *юрид.* подано слова *давець* (*давиця*), *надавець* (*надавиця*) як відповідники до російських застарілих одиниць — датель (дательница).

Трапляються назви, що в сучасній українській мові вживаються з іншими значеннями. Скажімо, як синонім до слова *описувач* (рос. описч[ш]ик) автори подають ще іменник *цінувальник*¹¹.

⁹ Частково юридичну лексику, зафіксовану в загальномовних російсько-українських перекладних словниках початку ХХ ст., зокрема й у РУС-24–33, розглянуто в інших наших працях [Томіленко 2017, 2018, 2019].

¹⁰ Варто зауважити, що назви на позначення осіб юридичної галузі майже не марковані. Проаналізувати їх допомогло виконане раніше дослідження [Томіленко 2018].

¹¹ У сучасних словниках зафіксовано одне значення цього слова (таке, як і в іменника *цінитель*) — 'той, хто вміє цінити кого-, що-небудь, визнає цінність, значущість когось, чогось'.

Містяться в РУС-24–33 й інші іменники юридичної галузі, переважно використовувані дотепер: *заборона, легат, опіка, опікунство, повірений, позов, процес, сила, скарга, справа, судочинство, чинність* тощо.

Зауважимо, що в сучасній фаховій літературі спостерігаємо спроби актуалізувати деякі юридичні терміни, зафіксовані в лексикографічних джерелах початку ХХ ст. Зокрема, у нових тлумачних і перекладних словниках до слів *(не)правомочний, (не)правомочність* уже є відповідники *(не)правосильний, (не)правосильність, (не)правоможний, (не)правоможність*. Сприяють актуалізації названих лексем також засоби масової інформації. Щоправда, у юридичних документах і досі переважають терміни, співзвучні з російськими.

Геологічна терміносистема в РУС-24–33 охоплює іменники, відсубстантивні прикметники, містить чимало словосполучень. Тут, як і в попередніх царинах, поширена синонімія, хоча спостерігаємо це явище дещо рідше. Менше зафіксовано й синонімічних варіантів. Ця галузь нараховує багато іншомовних термінів, відомих дотепер: *магма, міоцен, міоценовий, морена, мульда, неозойський, норит, пелагічний, плутонізм, плутоніст, плутонічний* тощо. Значна кількість російських термінів має по два-три українські відповідники. Це іншомовні назви й слова, створені на українському ґрунті (і відомі, й невідомі тепер): *конгломерат, зліпняк; моляса, бриляк* — моласа; *набіглість, набігання, снідь* — мінливість (рос. побежалость); *порода, формація, творення* (рос. порода); *поклад, осад, покладовиння* (рос. отложение); *сточище, стоковище* і т. ін.

Цікаво, що кодифіковані нині терміни-іменники *копалина, копалини* в словнику марковано як полонізми, а основними варіантами є слова *викопина, викопини*.

Синонімія прикметникової геологічної лексики — малопоширене явище. Це, наприклад, суфіксальна та фонетична варіантність, що характерна і для сучасної термінології: *дилювіяльний і дилювійний* — делювіальний; *дрібноверствий і дрібноверстуватий* (рос. мелкослойный, мелкослоистый), *земли(я)стий*.

У складі мінералогічної термінології здебільшого зафіксовано лексику на позначення гірських порід і мінералів, що мають переважно одне найменування. Їхню основу становлять запозичені кодифіковані назви (*базальт, вапняк, гіяцинт, долерит, доломіт, каїніт, лабрадор, меланіт, натроліт, нефелін, нефрит, ніобіт, онікс, опал* та ін.). Хоча трапляються синонімічні варіанти, частину яких фіксують і сучасні словники (*гадинець, зміювик, зміювець, серпентин; пісковець, пісковик, жорняк; лазур, лазуровий камінь, лазуліт; марказит, іскриш заліза (залізний), пірит* тощо).

Превалювання іменників характерне для хімічної галузі, вона містить значно менше відсубстантивних прикметників (*алізариновий, ізомерний, лакмусовий, магнезійний, метиловий*) і дієслівної лексики, переважно термінологізованої (*насич(и)увати / наситити, осідати / осісти, чистити / очистити*).

Загалом у РУС-24–33 найбільше засвідчено одиниць на позначення хімічних елементів, речовин, сполук з однією назвою, що є відомими запозиченими термінами: *алізарин, ацетилен, бісмут, бром, ванадій, гліцерин, іприт, ітрій, колоїд, кремній, лакмус, лецитин, люїзит, магнезія, манган, метил, метилен, неон, нікотин, озон, олеїн* і т. ін. Невелика частина іменників —

у жіночому роді: *глейта* (глет), *казеїна*, *маргарина*, *мовеїна*¹², *нафталіна*. Значно рідше до російського реєстрового слова подано декілька українських або іншомовних синонімічних відповідників (зокрема, й з обмежувальними ремарками). Деякі з них сьогодні мають інші назви: *амоніак*, (вульг.) *салм'як*, *нашадир*; *витяжка*, *екстракт*; *карбід*, *вугляк*; *карбонат*, *вуглян*; *закис*, *кисляк*, *кисняк* — оксид, окисень (рос. окисел); *закисник*, *закисляльник* — окисник, окиснювач (рос. окислитель); *натрій*, *сод*; *поташ*, *смальцюга* тощо.

Основою фізичної термінології є іменники, небагато налічуємо похідних прикметників, є невелика кількість дієслів і термінологічних словосполучень.

Іменники із самостійними значеннями — це насамперед іншомовні терміни на позначення приладів, процесів, явищ, частинок і т. ін., уживані в сучасній науці. Для них, крім незначних винятків, нехарактерна синонімія¹³: *геліостат*, *генератор*, *ізобара*, *ізогона*, *ізоір*, *інтерференція*, *іон*, *катод*, *катоптрика*, *міліампер*, *пневматика* тощо.

Зафіксовано також небагато віддієслівних і відприкметникових іменників, здебільшого синонімічних: *відбивання*, *відбиття*, *відкидання*, *віддавання*, *відсвічування*, *відгукування* (дієслова (рос. отражать, отразить): *відбивати* / *відбити*, *відкидати* / *відкинути*, (про світло) *відсвічувати* / *відсвітити*, (про звук) *відгукувати* / *відгукнути*, *віддавати* / *віддати*); *ізолювання*, док. вид *зізолювання* (від *ізолювати*, -ся / *зізолювати*, -ся); *діятермічність* (від *діятермічний*); *пропускальність*, *перепускальність*, *провідність* (від *пропускний*, *перепускний*, *провідний*¹⁴). Подано в проаналізованому матеріалі й відомі терміни-композиції *електропровідність*, *теплопровідність*, однак прикметникові форми відсутні.

Ад'єктиви цієї галузі — переважно відомі відсубстантивні терміноодиниці (*ізотермічний*, *рівнотеплотний*; *катодний*; *катоптричний*; *пневматичний*). Хоча, як бачимо з попереднього абзацу, трапляються й прикметники, що є твірними для абстрактних іменників.

Основу музичної термінології в РУС-24–33 становить іменникова лексика, порівняно небагато прислівників, прикметників та дієслів. Серед іменників провідне місце посідають одиниці на позначення музичних інструментів (зазвичай добре відомих і тепер). Більшість зафіксовано з двома або кількома назвами: *барабан*, *тарабан*, (*жарт.*) *бубнило*; *бубон*, *решето*; *гобой*; *горн*, *труба*, *сурма*, *ріжок* (рос. горн.); *дуда*, *дудка*, *сопілка* (рос. дуда); *коб[н]уз*, *коб[н]из*; *коза* (волінка); *корнет-а-пістон*; *ксилофон*; *ліра* і *ліра*, *реля*, *риля* (народний інструмент); *мелофон*, *аристон* (рос. мелофон). Є в словнику й кілька назв на позначення частин музичних інструментів, відсутніх у сучасних лексикографічних джерелах або поданих з обмежувальними ремарками, напр.: *губник*, *пищик* — мундштук; *кілочок*, *закрутка* — кілок; (*в муз. інстр. і насосах*) *хлипавка*, *хлипак*, *хлипок*, *хлипець* — клапан.

У словнику міститься чимало понять, пов'язаних із нотною грамотою, іменників на позначення музичних творів, звуків, мелодій, різновидів співу тощо. Це переважно кодифіковані іншомовні терміни, для яких не характер-

¹² Подано й відповідник ч. р. *мовеїн*, але з ремаркою *рус.* (руссизм).

¹³ Як синоніми до деяких запозичених термінів подано наявні в мові слова або словотвірні кальки, напр.: *ізолятор*, *відокремлювач*; *ізотерми*, *рівнотеплини*; *ізохімени*, *рівнозимини*; *конвекція*, *перенесення*.

¹⁴ Зазначимо, що в «Російсько-українському словнику» (2003 р.) за ред. В. В. Жайворонка зафіксовано лише іменник *проводимість* (укр. *провідність*), термін *проводимый* відсутній у реєстрі.

на синонімія (*аплікатура, бекар, дієз, домінанта, інтервал, кварта, квінта, консонанс, лад, ма(д)жор, менует, ноктюрен і (герм.) ноктурно, нона, нота, партитура, партія, півтон, форілаг*). Хоча зрідка трапляються й синонімічні варіанти (*мотив, голос, поспів; монодія, одноголос; омофонія, одноголосся; прелюдія, вступ, заспів*).

На відміну від попередніх словників початку ХХ ст.¹⁵, у РУС-24–33 прислівникові одиниці на позначення музичних темпів, способів виконання мелодії — це й іншомовні терміни, і українські відповідники (*анданте, по-вагом, поволі; ларго, протяжливо, протягом; легато, звязно, (гал.) в'язано; ленто, повільно; модерато, помірно; престо, швидко, хутко*).

Нечисленна прикметникова лексика є переважно відіменниковою¹⁶: *гобойний, мінорний, партитурний, півтоновий і півтонний*.

Марковані дієслова музичної галузі — це відомі й маловідомі нині загальноживані лексеми з не зафіксованими в сучасних тлумачних і перекладних словниках термінологічними значеннями: *переводити, -ся / перевести* (рос. перекладувать / перекласть і перелagать / переложить); *передзначати / передзначити* (рос. предзначать / предзначить)¹⁷.

Лінгвістична термінологія в РУС-24–33 переважно маркована позначкою *грам.* З ремаркою *лінгв.* (здебільшого поняття фонетики) зафіксована незначна кількість слів. Основу цієї терміносистеми становлять іменники на позначення одиниць морфології і синтаксису. Чимало міститься прикметників (переважно відіменникових) і термінологічних словосполучень, які майже не відрізняються від сучасних. Цій лексиці, за незначними винятками, не властива синонімія.

Більшість одиниць є усталеними й відомими нині термінами на позначення частин мови (*вигук, дієслово, дієприкметник і причасник, дієприслівник, займенник, іменник (речівник), прийменник, прикметник, прислівник, числівник*), граматичних категорій (*вид і форма, відмінок*¹⁸, *однина, множина, особа, спосіб, час*), частин слова (*закінчення, корінь, наросток, приросток і префік*¹⁹), понять синтаксису й пунктуації (*інверсія, крапки і кілька крапок — три крапки, лапки і знаки наведення, підрядність, прикладка, пунктуація, речення, риска — тире*), понять фонетики і графіки (*гіятус (роззів, зияння), голосівка, голосна, ідеограма, звук, назалізація і назалізування, приголосна*)²⁰ тощо.

¹⁵ Наприклад, у РУС-18 до іншомовних назв музичних темпів у перекладній частині подано лише українські відповідники-прислівники.

¹⁶ Зафіксовано й кілька складних прикметників-термінів із першою числівниковою частиною: *двов'язний* (рос. двувязный), *однов'язний, однореберний* (рос. одновязный). Ці слова відсутні в сучасних українських і російських словниках. Аналіз російських лексикографічних праць тлумачного типу кінця ХІХ — початку ХХ ст. допоміг з'ясувати, що згадані прикметники позначали ноти восьмої та шістнадцятої тривалостей, а також відповідні паузи.

¹⁷ Є в словнику й чимало дієслів на позначення гри на музичних інструментах та їх налагодження (*грати; вигравати, виграти, обгравати, обграти, обіграти; настроювати, строїти, налагоджувати, ладити, наладити, налагоджувати, налагодити, наладовувати, наладнувати, вилагоджувати, вилагодити, направляти, направити; переладжувати, переладити, переладнувати, перестроювати, перестроїти; підладжувати, підладити, підладновувати, підладнувати* тощо). У дужках перед цими одиницями зазначено, що йдеться про музичні інструменти.

¹⁸ Цікаво, що в назвах відмінків лише *давальний* подано зі словом *одмінок*.

¹⁹ Ці варіанти в зазначеній послідовності подано в статті «приставка», а ось до слова «префікс» наведено три відповідники: *префікс, приросток, приставка*.

²⁰ У складі іменників зафіксовано й терміни, відсутні в сучасних перекладних

Як уже зазначалося, прикметникова термінологія цієї галузі переважно відсубстантивна (*відмінковий, дієприслівний, займенниковий, кавзативний, кореневий, прийменниковий, приростковий, прислівниковий і адвербіальний*). Зафіксовано й поодинокі дієслова: *дисимілюватися і розподоблюватися, підряджуватися / підрядитися* — підпорядковуватися і бути підпорядкованим.

Досить поширена в проаналізованому матеріалі друкарська термінологія. На відміну від інших розглянутих галузей, для друкарства характерна наявність значної кількості не лише іменників, а й дієслів (зокрема, і дієприкметників). Прикметникова лексика тут майже відсутня.

У складі іменників зафіксовано переважно відому дотепер лексику на позначення різноманітних друкарських предметів, пристроїв, шрифтів та ін. понять (*верстатка, відбиток і відбитка, гарт, гранка, каса, кегль, коректа, корпус, клямра, марзани, нонпареля, пагінація, петит, реал, складальня*), назв осіб (*складач, -ка, складальник, -ця*). Міститься в РУС-24–33 небагато одиниць, синонімами до яких є застарілі, маловживані чи не вживані зараз відповідники. Трапляються й найменування, не зафіксовані в сучасних загальнономовних словниках. Напр.: *заставиця* (син. до *заставка*), *ляпса* (син. до *чорниш*), *середняк* (син. до *мітель*); *виправлювач, держальці* — штемпель, *медіоваль* — різновид друкарського шрифту тощо. Кодифікований нині поліграфічний термін *завод* у словнику марковано як русизм, натомість запропоновано низку еквівалентів: *пуск, наклад, відбій*.

Характерною особливістю друкарської термінології є наявність у її складі значної кількості віддієслівних іменників. Майже всі вони більшою чи меншою мірою вживані й тепер: *верстання, заверстування, заверстання; коректування, коригування; переверстування, перелаштовування, переверстання, перелаштування; правлення, виправлення; складання, набирання; приладжування, пририхтовування, приладження, пририхтування*.

Багато у проаналізованому матеріалі, як уже було згадано, налічується дієслівної лексики. Це здебільшого використовувані в сучасній поліграфії одиниці, багато з яких знайомі й пересічним мовцям: *відбивати / відбити; заверстувати / заверстати* (дієприкм.: *заверстаний*); *коректувати, -ся, коригувати, -ся, правити / виправити, бути скоригованим, скоректованим, виправленим* (дієприкм.: *коригований, правлений, скорегований, скоректований, виправлений*); *переверстувати / переверстати, перелаштовувати / перелаштувати, попереверстувати, поперелаштовувати* (дієприкм.: *переверстаний, перелаштований*) тощо.

Крім описаних галузей, у словнику зафіксовано чимало одиниць із математики (алгебра й геометрія), техніки. Досить широко засвідчена морська та військова лексика.

Математична термінологія в РУС-24–33 поєднує іменники, значну частину прикметників і термінологічних словосполучень, менше дієслів, переважно використовуваних дотепер. Досить часто засвідчуємо синонімію (здебільшого на позначення геометричних термінів), хоча на одне поняття зазвичай припадає не більше двох відповідників.

У складі іменникової лексики зафіксовано багато кодифікованих понять (запозичених і українських термінів) із різних розділів та підрозділів математики (алгебри, арифметики, тригонометрії, геометрії тощо): *багатокутник, багаточлен (многочлен, поліном), вісь, ікосаедр (двадцятигранник), десяти-*

словниках, напр.: *прутул* (рос. затвор, смычка), *перебій* (рос. перебой).

тикутник, коноїд, координата, корінь, куб, мантиса, множення, множина, множник, модуль, октаедр, ордината, остача, парабола, периметр, площа, плюс, прогресія та ін. Трапляються синонімічні назви, з яких лише одна стала загальноприйнятим терміном: *гіпотенуза*, *протилежник*; *катет*, *прямка*; *множкрать*, *кратне число*; *перпендикуляр*, *прямовіс*, *простопад*, *прямець*; *півкружина*, *півкруговина*, *півокруг*, *півколо* тощо. Також наявні терміноодиночці, що функціонують і нині, зазнавши правописних, граматичних чи інших змін: *диференціяля* (рус. *дифференциал*), *діленик* (гал. *ділимок*) — ділене, *інтергалья*, *множеник* (гал. *множимок*) — множене, *нормалья*, *скосокутник* і *кривокутник* — косокутник тощо.

У складі прикметників чимало й похідних, і самостійних термінів, серед яких трапляються не вживані сьогодні назви: *багатобічний*; *багатокутний*; *від'ємний*, *негативний*; *десятичний*, *десятковий*; *інтегральний*; *іраціональний*, *невимірний*; *кратний*; *незгідний* — несумісний; *некратний*; *нерівнобічний*; *нерозвивний* — нерозкладний; *неспростимий* — нескоротний; *одноциферний* — однозначний; *октаедричний*; *периметричний*.

На позначення математичних дій у РУС-24–33 зафіксовано переважно відомі терміни: *множити*, *-ся*, *помножати*, *-ся*; *обводити*, *обвести* (*круг чого*) — описувати, описати; *підставляти*, *підставити*, *попідставляти*; *числити*, *обчислювати*, *обчислити*.

Техніка в досліджуваному матеріалі вирізняється з-поміж інших галузей тим, що містить у своєму складі чи не найбільшу кількість невідомих (маловідомих) одиниць, які до того ж належать до різних частин мови (іменники, прикметники, дієслова). Частина зафіксованих одиниць нині вживається з іншими значеннями або відрізняється від унормованих термінів афіксально. Серед них є й складні слова: *буртувати* / *забуртувати* — припазовувати / припазувати; *димовідхожий*, *диморукавний* — димовідвідний; *заоліювати*, *наоліювати* — оліфити; *злучник* — сполучна муфта; *змійка* — змійовик; *мерсерувати* / *мерсерувати* — мерсеризувати; *окрайкостругальний* — кромкостругальний; *олія* (*на фарби*) — оліфа; *пароперегрійник* — пароперегрівник; *підкладень*²¹ — підкладка (рейкова); *розподільник* — золотник; *розподільниковий* — золотниковий; *черевик* — башмак; *шпачук*, *каптур* — ковпак тощо.

Крім власне технічних термінів (лексика на позначення пристроїв, приладів, інструментів, механізмів і т. ін.), з ремаркою *техн.* зафіксовано відомі й невідомі лексеми, які в сучасних словниках зараховано до будівельної термінології або подано без виокремлення термінологічних значень: *бетон*, *бетоновий*; *відлустуватися* / *відлуститися*, *відпластовуватися* / *відпластуватися* (ім.: *відлустування* / *відлущення*, *відпластовування* / *відпластування*) — відшаровуватися / відшаруватися, *відлущуватися* / *відлущитися* (ім.: *відшаровування* / *відшарування*, *відлущування* / *відлущення*); *вкривання* (*чардаком*) — опалубка; *копань* (у сучасних словниках — *рідко*) — котлован; *малопотужний*, *малопотужність*.

Також можна натрапити на слова, яких немає в російсько-українських перекладних словниках, а деякі з них відсутні й у сучасних російських

²¹ Цей та інші технічні терміни містяться в «Новому політехнічному російсько-українському словнику» М. Г. Зубкова (2005 р.). Частина з них зафіксовано у складі синонімічних варіантів, а деякі є навіть єдиними перекладними еквівалентами. Очевидно, що автор словника використав матеріали лексикографічних праць початку ХХ ст.

лексикографічних джерелах. Напр.: *вальниця* (рос. лодыжка, лодыга), *димоспаління* (рос. дымосгораемость), *коржик* (рос. лепёшка), *начіпник* (рос. нашипник).

Є в словнику, звичайно, й частина технічної лексики, вживаної дотепер: *випарник*, *гайкоріз*, *голкотримач*, *і(у)скрогасник*, *каландр*, *карбюратор*, *комутатор*, *контролер*, *коробка*, *крекінг*, *кулак*, *мегафон*, *міканіт*, *ніпель* тощо.

Синонімія загалом не характерна для технічної галузі, хоча зрідка трапляється: *віддача*, *відмова*, *відпора*; *колектор* і *збірник*; *глянцювати* і *сатинувати*; *мірник* і *вимірник* та ін.

Серед військової лексики зафіксовано найбільше іменників на позначення осіб, зброї, бойової техніки, споруд тощо, переважно відомих дотепер (*гармата*, *граната*, *єгер*, *командир* і *старшина*, *нищитель* і *винищувач*, *капонір*, *колона*, *парада* (парад), *партизан*, *похід*, *шанець*). Значно менше в РУС-24–33 прислівникових одиниць і словосполучень, небагато подано прикметників і дієслів (*батальйонами*, *дефілювати*, *днювати*, *півескадронами*, *резервний*, *струнко*, *чотами* тощо). Досить поширена тут синонімія (*вартівник*, *чатівник*, *вартовик*, *чатовик*; *відступання*, *відступ*, *відхід*, *вертання*; *загін*, *ватага*, *затяг*; *кадет*, *корпусянець*; *пароль*, *гасло*, *слово*; *пост*, *чата*, *варта*; *становище*, *привал*, *причал*, *опочивок*, *спочинок*, *опочинок*, *перепочинок*).

Характерною особливістю військової галузі є й наявність у її складі істотної кількості застарілих назв, історизмів: *вагмайстер* (рос. вагмейстер); *заслін*, *заслона*, *щит*, *щиток*, *тур* (рос. мантелет); *жсалонер*, *тичільник*, *тичіль*; *каптенармус*; *квартирмайстер* (рос. квартирмейстер); *куртина*; *магазинка*; *осавул*, *осавула*, (*у турец. війську*) *ясавул*; *паранет*; *хорунжий*, *хоружий* та ін.

У складі морської лексики також переважають іменники. Прикметників і дієслів нараховується незначна кількість, небагато подано й словосполучень. Зафіксовані субстантиви — це відомі (їх більшість), маловідомі чи не вживані в сучасній українській літературній мові назви на позначення осіб, плавзасобів, корабельного начиння, приладів, природних явищ та інших понять, пов'язаних із судноплаванням (*баковий*, *(і)лляло*, *лаг*, *леєр*, *лекало*, *линь* — *лінь*, *ліхтер*, *лотлінь*, *лоцман*, *монітор*, *койка*, *кубрик*, *марс*, *марсель*, *мателот*, *не(й)тов* — *натов*, *норд* (напрямок і вітер), *норд-вест*, *норд-ост*, *північ*, *снасть* тощо). Тут, як і у військовій галузі, помітна чимала кількість застарілих найменувань (*голета* (рос. голет), *камелі*, *кап(е)р*, *каперство*, *кніпель*, *крейткамера* (рос. крьюткамера) та ін.). Трапляється синонімія, хоча й нечасто (*борт судна*, *облавок*; *вахта*, *сторожа*, *варта*; *держкий*, *нехи(с)-ткий*, *стійкий* — *остійний*; *кнага*, *кнехт*, *стоян*; *хил*, *нахил*, *крен*).

Щодо дієслівної лексики, то досить цікавими, на нашу думку, є перекладні еквіваленти *нацурковувати*, *-ся* / *нацуркувати*, *-ся* (у сучасних словниках є лише дієслово *цуркувати* 'скручувати цуркою що-небудь') замість *надраювати*, *-ся* / *надраїти* (рос. надраивать, *-ся* / *надраить*, *-ся*). Нинішні відповідники зараз більше відомі як розмовні слова з іншою семантикою — 'начищати до блиску'.

Решта галузей, як бачимо зі статистичних даних, має значно менше маркованих лексем, тому тут їх не розглядатимемо.

Отже, академічний «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова містить у реєстрі суттєву частину фахової лексики і відомої, і невідомої нині. Багато слів має правописні, словотвірні, семан-

тичні, стилістичні відмінності. У різних царинах спостерігаємо неоднакове співвідношення кодифікованої і некодифікованої лексики.

Перспективу дослідження вбачаємо у ґрунтовнішому аналізі кількісно найширших галузей знань з акцентуванням уваги на маловивчених одиницях, у порівнянні вмісту РУС-24–33 та інших лексикографічних джерел цього періоду. Насамкінець хотілося б застерегти від поспішних, суб'єктивних, а надто категоричних висновків щодо питомості та правильності одних термінів і хибності інших. Скажімо, деякі дослідники стверджують, що слово *простокутний* утворене на питомій основі, а старе значення основи *прост-* «прямий» свідчить про його природність у мові й доводить неправомірність заміни [Поздрань : 64]. Із цим безапеляційним висновком важко погодитися, оскільки: 1) у РУС-24–33²² (на який спирається автор) є і прикметник *прямокутні(у)й* (причому подано першим), і *простокутні(у)й*; 2) слово *prostokątny* наявне в сучасній польській мові (як композитне утворення його фіксує «Słownik etymologiczny języka polskiego» (1926 р.) А. Брюкнера), а тому цілком імовірно, що український відповідник — полонізм, а не питоме утворення.

Кожному сучасному дослідникові потрібно усвідомлювати, що мова — це надбання всього українського народу, а не якоїсь групи людей. Зайве й невинуватене втручання в її структуру, розхитування усталених норм може призвести до непередбачуваних наслідків. Сумний історичний досвід²³, на жаль, уже маємо. Сказане, зрозуміло, не стосується необхідності усунення мовних лакун, відкидання чи корегування штучних і неприродних елементів, унормування нових термінів, освоєння новітньої запозиченої лексики чи заміни її вдалішими українськими відповідниками тощо.

ЛІТЕРАТУРА

- Боярова Л. Г. Українська термінологіка в академічних російсько-українських словниках (20-рр. XX ст. — початок ХХІ ст.). *Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*. 2013. № 1048. Вип. 67. С. 136–140.
- Карпіловська Є., Кочерга О., Мейнарович Є. Українська наукова мова в академічному російсько-українському словникові за редакцією А. Кримського та С. Єфремова. *Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка» : Пробл. укр. термінології*. 2008. № 620. С. 110–115.
- Поздрань Ю. В. «Російсько-український словник» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті. Вінниця : Вінниц. нац. техн. ун-т, 2018. 292 с.
- Руссу А. О. Префіксальне дієслівне термінотворення в «Російсько-українському словнику» (1924–1933 рр.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2016. 20 с.
- Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.). Київ : Видавн. дім Дмитра Бурого, 2015. 248 с.
- Томіленко Л. М. Назви суб'єктів правовідносин у російсько-українських переклад-

²² Для порівняння: у СМУ і РУС-18 (праці того самого року видання) зафіксовано різні варіанти. У СМУ подано лише слово *простокутний*, а в РУС-18 — *прямокутний*.

²³ Починаючи від цілеспрямованої багаторічної русифікації українського населення і до знищення (заборони) частини лексикографічних праць, зокрема і згаданих у цій статті, обмеження у вжитку або вилучення зі словників «таврованих» слів та ін.

- них словниках початку XX століття. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи : Матеріали XIV Всеукр. наук.-практ. конф.* Київ, 2018. Ч. 1. С. 114–117.
- Томіленко Л. М. Фемінітиви юридичної царини в українській загальномовній лексикографії XX–XXI століть. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи : Матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф.* Київ, 2019. Ч. 1. С. 209–212.
- Томіленко Л., Рабулець О. Лексикографічна система «Російсько-український словник (А. Кримський, С. Єфремов)» як джерело дослідження української лексики. *Philologica LXXVII : Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. Bratislava, 2018. С. 87–94.
- Томіленко Л. Юридична термінологія в загальномовній лексикографії XX–XXI ст. *Мова в професійному вимірі: комунікативно-культурний аспект : Матеріали міжнар. наук.-практ. онлайн-конф.. (Харків, 19 жовт. 2017 р.)*. Харків, 2017. С. 187–189.

ДЖЕРЕЛА

- РУС-18 Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник : в 2 т. Вінниця, 1918.
- РУС-24–33 Електронна версія російсько-українського словника (1924–1933) : А–П / підгот. О. Телемко. Київ, 2007. 2550 с. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Krymskyi_Ahatanhel/Ros-ukr_akademichnyi_slovnyk/ (дата звернення 26.02.2020).
- СМУ Дубровський В. Словник московсько-український. Київ, 1918. 545 с.

REFERENCES

- Boiarova L. H. (2013). *Ukrainska terminoleksyka v akademichnykh rosiisko-ukrainskykh slovnykakh (20-rr. XX st. — pochatok XXI st.)*. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Seriya: Filolohiia*, 1048 (67), 136–140. [In Ukrainian].
- Karpilovska Ye., Kocherha O., Meinarovych Ye. (2008). *Ukrainska naukova mova v akademichnomu rosiisko-ukrainskomu slovnykovi za redaktsiieiu A. Krymskoho ta S. Yefremova. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha» : Problemy ukrainskoi terminolohii*, 620, 110–115. [In Ukrainian].
- Pozdran Yu. V. (2018). «Rosiisko-ukrainskyi slovnyk» za redaktsiieiu A. Yu. Krymskoho ta S. O. Yefremova v istoryko-linhvistychnomu konteksti. Vinnytsia: VNTU. [In Ukrainian].
- Russu A. O. (2016). *Prefixalne diieslivne terminotvorennia v «Rosiisko-ukrainskomu slovnyku» (1924–1933 rr.)*. *Extended abstract of the PHD thesis*. National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
- Taranenko O. O. (2015). *Aktualizovani modeli v systemi slovotvorennia suchasnoi ukrainskoi movy (kinets XX — pochatok XXI st.)*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. [In Ukrainian].
- Tomilenko L. M. (2018). *Nazvy subiektiv pravovidnosyn u rosiisko-ukrainskykh perekladnykh slovnykakh pochatku XX stolittia. Ukrainska mova v yurytsprudentsii: stan, problemy, perspektivy : materialy XIV Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii*, Kyiv, 1, 114–117. [In Ukrainian].
- Tomilenko L. M. (2019). *Feminityvy yurydychnoi tsaryny v ukrainskii zahalnomovnii leksykohrafiy XX–XXI stolit. Ukrainska mova v yurytsprudentsii: stan, problemy, perspektivy: materialy XV Vseukrainska naukovy-praktychna konferentsiia*, Kyiv, 1, 209–212. [In Ukrainian].
- Tomilenko L., Rabulets O. (2018). *Leksykohrafichna systema «Rosiisko-ukrainskyi slovnyk (A. Krymskyi, S. Yefremov)» yak dzherelo doslidzhennia ukrainskoi leksyky*.

Philologica LXXVII: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Bratislava. 87–94. [In Ukrainian].

Tomilenko L. (2017). Yurydychna terminolohiia v zahalnomovnnii leksykohrafiï XX–XXI st. *Mova v profesiïnomu vymiri: komunikatyvno-kulturnyi aspekt: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi onlain-konferentsii.* (Kharkiv, 2017 October 19). Kharkiv, 187–189. [In Ukrainian].

SOURCES

- RUS-18 Ivanytskyi S., Shumlianskyi F. (1918). Rosiisko-ukrainskyi slovnyk: in 2 vols. Vinnytsia. [In Ukrainian].
- RUS-24–33 Elektronna versiia rosiisko-ukrainskoho slovnyka (1924–1933): A–P. (2007) / (O. Telemko, Ed.). Kyiv. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Krymskyi_Ahatanhel/Ros-ukr_akademichnyi_slovnyk/ (access date 26.02.2020). [In Ukrainian].
- SMU Dubrovskyi V. (1918). Slovnyk moskovsko-ukrainskyi. Kyiv. [In Ukrainian].

L. M. TOMILENKO

Ukrainian Lingua-Information Fund, NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine

E-mail: tomilenko@i.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0883-1250>

SPECIAL TERMINOLOGY IN «A RUSSIAN-UKRAINIAN DICTIONARY» EDITED BY A. KRYMS'KYI AND S. YEFREMOV: AN ATTEMPT AT HOLISTIC ANALYSIS

The Ukrainian industrial language which was previously recorded in the “Russian-Ukrainian Dictionary” (1924–1933) edited by A. Krymskyi and S. Yefremov is dealt with in this specific article. With the help of the specially designed vocabulary-based tool the approximate number of such words has been estimated, which is over five percent from all the words of Ukrainian origin. It was found that the researched source of lexicography contained a large number of biological (including botanical and zoological nomenclature), medical, chemical, technical, mathematical, juridical, physical, military and geological vocabulary units. During the investigation process, the correlation of basic grammatical, word-forming, stylistic and other features of industry lexemes structure was well established. In addition, the comparative analysis with modern correspondences was implemented.

The conducted research highlighted a holistic picture of the development of different fields of knowledge in Ukraine in the early twentieth century as well as the formation of the terminological apparatus. The largest part of the abovementioned vocabulary was included in the databases of the latest linguistic and terminological dictionaries and consequently, became the property of contemporary science. However, the Russian-Ukrainian Dictionary of the years 1924–1933 also contained quite a number of extremely rare, unreported till now and outdated units. The most distinguished lexemes were found in technical and juridical fields of science. According to the research, the conception of synonymy can be discerned as the hallmark of the majority of recorded units of this lexicographic source. Some articles on vocabulary science provided a number of different equivalents that included a usage of dialects and obsolesces. The great factual material gathered in this research work demonstrated and evidenced the process of development of Ukrainian industrial vocabulary as well as the consistency and, in contrary, the variability of some of its elements over the centuries.

Keywords: Ukrainian lexicography, translated lexicography, Russian-Ukrainian dictionary, Agatangel Krymskyi, Serhiy Yefremov, industrial vocabulary.

Дата надходження до редакції — 16.03.2020

Дата затвердження редакцією — 18.03.2020

С. І. КУРАНОВА

Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
м. Київ, Україна

Електронна пошта: s.kuranova@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-2474-1404>

СЕМАНТИЧНА КООРДИНАТА МОДЕЛЮВАННЯ ДИСКУРС-ПОРТРЕТА МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена проблемі моделювання дискурс-портрета мовної особистості, зокрема його семантичної координати. Дослідження мовної особистості є актуальним напрямом сучасних лінгвістичних студій. Мовна особистість є складною багаторівневою функціональною системою, що містить рівень володіння мовою, володіння засобами мовленнєвої взаємодії та знання світу. Це сукупність особливостей вербальної поведінки людини, що використовує мову як засіб спілкування. Наукові розвідки такого роду виконуються в межах структурного підходу, що передбачає вивчення дискурсу як зв'язної послідовності речень, тобто увагу зосереджено на способах формування смислових зв'язків у межах одного дискурсу або між різними дискурсами.

На кожному рівні дослідження дискурсу застосовують відповідні одиниці аналізу. Головною одиницею вивчення семантики дискурсу є пропозиція — семантична структура, яка відбиває когнітивний зміст висловлення. Дискурсивна семантика вивчає внутрішню структуру пропозицій, відношення між ними в дискурсі та способи вираження дискурсивного значення в цілому.

Семантичний аналіз дискурсу застосовують у тому числі і для моделювання дискурс-портрета мовної особистості. Дані про розвиток дискурсу за семантичною координатою можна отримати шляхом дослідження відповідних семантико-рольових конфігурацій та їх послідовностей, а також семантичних міжпропозитивних відношень. Визначення типових для мовної особистості семантико-рольових решіток дозволяє окреслити «семантичний задум» автора та глибинну структуру текстової моделі. Внутрішньопропозитивні параметри семантичної координати дискурсу мовної особистості дають змогу окреслити пріоритетні для її дискурс-портрета когнітивні складники та типові способи їх вираження.

На прикладі публіцистичних творів О. Забужко та Ю. Андруховича розглянуто особливості семантико-рольової організації публіцистичних текстів. Отримано нові дані стосовно функціонування семантичного складника персональних дискурсів.

Ключові слова: мовна особистість, дискурс, дискурс-аналіз, дискурс-портрет, семантичні ролі, семантико-рольові конфігурації, пропозиції.

Дискурс-портрет мовної особистості є багатоаспектним дослідженням семантичних, сигматичних, прагматичних та синтактичних мовних засобів, що функціонують у створюваних нею текстах. Результатом має стати отримання нових даних стосовно структурних особливостей дискурсу мовної особистості та особливостей уживання нею мовних одиниць різних рівнів

— від елементарного до найвищого. Структурний підхід у дискурс-аналізі передбачає вивчення дискурсу як зв'язної послідовності речень та способів формування смислових зв'язків у межах одного дискурсу, а також між різними дискурсами.

Т. ван Дейк зазначає, що дослідники можуть вивчати один з аспектів функціонування дискурсу або ті чи ті типи дискурсів, наприклад медіа дискурс або дискурс особистості [Dijk 1997 : 4]. Кожному рівневі дослідження дискурсу відповідають певні одиниці, як-от пропозиції, мовленнєві акти, мовленнєві ходи, мовленнєві події тощо [Ibid : 9]. Головною одиницею семантичного дослідження дискурсу є пропозиція — інваріантний зміст кількох логічно еквівалентних речень, або предикація [Степанов 1981 : 355]. У лінгвістиці пропозиція — це семантична структура, яка відбиває когнітивний зміст висловлення, може з'єднуватися з будь-якою пропозиційною установкою та пов'язана з планом повідомлення висловлення. Дискурсивна семантика зосереджується переважно на вивченні внутрішньої структури пропозицій, відношень між ними в дискурсі (мікрорівні аналізу), а також способах вираження дискурсивного значення в цілому, на рівні макропропозицій (макрорівні аналізу). Результатом таких досліджень є дані стосовно смислового наповнення дискурсу. На внутрішньопропозиційному рівні досліджуються семантико-рольові конфігурації (решітки) в межах пропозиції або (в динамічному аспекті) послідовність семантико-рольових конфігурацій; на міжпропозиційному — семантичні відношення, що виникають між пропозиціями в процесі розгортання дискурсу.

Семантичний аналіз дискурсу в цілому пов'язаний з отриманням даних про те, як наголошують на тій чи іншій інформації, значенні або як інформацію розташовано в тексті. Цей тип аналізу застосовують у тому числі й для моделювання дискурс-портрета мовної особистості, а саме — моделі його розгортання за семантичною координатою. Ця координата дає уявлення про спосіб розповіді, міркувань, ілюстрацію думки, передавання інформації, які обирає мовець. Семантична координата дискурс-портрета мовної особистості пов'язана зі змістовою інтерпретацією знака, співвідношенням знака і значення, це сукупність знань про світ, які відбиваються у відповідній системі понять, категорій тощо. Поняття, що їх використовує мовна особистість, пов'язані з відповідними референтами та особистісними смислами комунікантів. Дані про розвиток дискурсу за семантичною координатою можна отримати шляхом дослідження відповідних семантико-рольових конфігурацій (решіток) та їхніх послідовностей, а також семантичних міжпропозиційних відношень. Визначення типових для мовної особистості семантико-рольових решіток дозволяє окреслити «семантичний задум» (модель праобразу висловлень) автора та глибинну структуру текстової моделі, а типових семантичних міжпропозиційних відношень — способи структурування семантичної текстової моделі та розгортання тексту, формування його послідовної та смислової зв'язності. Як внутрішньопропозиційні, так і міжпропозиційні параметри семантичної координати дискурсу мовної особистості дають змогу окреслити пріоритетні для її дискурс-портрета когнітивні складники (наприклад, час, простір, антропоцентричність тощо) та типові способи їх вираження.

Питання семантичної організації дискурс-портрета мовної особистості є недостатньо вивченим аспектом досліджень. Загальнотеоретичні питання семантики дискурсу висвітлювалися в працях Т. ван Дейка [Dijk 2006 :

159–197], І. Ухванової-Шмигової [Ухванова-Шмыгова 2014 : 223]. Докладну класифікацію семантичних міжпропозитивних відношень, яку покладено в основу структурування семантичних текстових моделей та способів розгортання тексту, було представлено П. Зернецьким [Зернецкий 1992 : 59–97], деякі аспекти формування семантичної координати (на міжпропозитивному та внутрішньопрпозитивному рівнях) висвітлювалися в працях С. Куранової [Куранова 2013 : 43–46; Куранова 2016 : 35–44; Куранова 2018 : 33–47]. Утім, сучасним дискурс-дослідженням досі бракує даних стосовно функціонування семантичного складника персональних дискурсів. У статті на прикладі публіцистики О. Забужко (ОЗ–М) та Ю. Андруховича (ЮА–Ф) розглянемо особливості формування семантичних координат дискурсів мовних особистостей, а саме семантико-рольову організацію змісту відповідних текстів. Для вивчення досліджуваного матеріалу застосовано структурно-функціональний підхід.

Семантико-рольова організація змісту дискурсу визначається дослідником як на елементарному (внутрішньопрпозитивному, тобто на рівні одиниць, менших за пропозицію — семантичних ролей та їхніх конфігурацій), так і на структурно-комбінаторному рівнях (семантико-рольових прогресій відповідних конфігурацій пропозицій у процесі розгортання дискурсу). Вивчення семантико-рольових конфігурацій, виокремлення пріоритетних типів їхніх послідовностей дозволяє отримати дані щодо моделей відповідних текстових світів та референтних ситуацій. Семантико-рольова модель опису змісту дискурсу об'єктивно відображає його актантні й станові характеристики.

Системне уявлення про семантичні ролі було окреслене в 60–70-ті роки ХХ ст. і пов'язане зі створенням граматики відмінків Ч. Філлмора [Филлмор 1981а; Филлмор 1981б] та теорією діатез О. Холодовича [Холодович 1979 : 303]. Семантичні ролі досліджувалися також у працях Дж. Андерсена [Anderson 1977 : 313], Ю. Апресяна [Апресян 2006 : 15–27], В. Богданова [Богданов 1978 : 6–18], В. Дем'янкова [Демьянков 2000 : 193], О. Падучевої [Падучева], Г. Почепцова [Почепцов 2013 : 394–409]. Р. де Богранд розробив когнітивну модель текстового світу, метою якої був опис змістового ядра окремого тексту [Beaugrande 1980 : 351]. У цій моделі було визначено універсальні для різних мов предикати та семантичні ролі як семіологічні конфігурації типів речень. П. Зернецький запропонував типологію понять та відношень між ними, результатом застосування якої стає уявлення про частину значень тексту, з якої носій мови може здобути залишковий зміст [Зернецкий 1992 : 54]. Ключовою для названих досліджень є ідея, що основу речень, які співвідносяться в семантичному плані та репрезентують різні ракурси однієї ситуації, становить інваріантна семантична конфігурація. На думку М. Кочергана, одиниці глибинної структури (агенс, об'єкт, дія, інструмент, локатив тощо) та відмінкова граMATика в цілому можуть бути ідеальною моделлю для контрастивного аналізу [Кочерган 2006 : 261].

Дискусійним і досі залишається питання щодо переліку семантичних ролей та набору їхніх характеристик. Деякі семантичні ролі окреслені доволі чітко, наприклад агенс, номінатив, пацієнс, бенефактив, фактитив, інструмент, локатив. Семантичні ролі речень можуть бути класифіковані й за принципом поділу ситуацій на статичні (явища, факти) та динамічні (процеси). У статичній ситуації використовують такі ролі: частина, ознака, ознака ознаки, кількість, буття, стан, міра, ціле, простір і т. ін. У цій статті спиратимемо-

ся на докладну характеристику семантичних ролей Г. Почепцова [Почепцов 2013 : 394–409]. До базового переліку, що його використовують у вітчизняному мовознавстві, додамо такі актанти, як експерієнцер, контрагент, бенефактив та транслатив. Усі наведені нижче семантичні ролі були виявлені в процесі аналізу публіцистичних текстів О. Забужко та Ю. Андруховича.

Агенс — це семантична роль ініціатора ситуації, яку він контролює; це безпосередній виконавець дій. У реченні агенс виконує функцію підмета або додатка. Номінатив є носієм процесуальної ознаки, дії, але вона є довільною. Відмінність між агентивним та номінативним підметом полягає в тому, що агентивний підмет сполучається тільки з присудком, який виражений дієсловом зі значенням дії. Якщо підмет сполучається з дієсловами не-дії, то він виконує семантичну роль номінатива (наприклад, суб'єкта чуттєвого сприйняття, місця, стимулу). Роль інструмента передбачає усвідомлену, навмисну дію. Інструмент може виконувати функцію підмета. На позначення сили чи середовища, які чинять спротив або проти яких здійснюють певні дії, використовують роль контрагента. О. Падучева визначає контрагента як агенса в комунікативній периферії [Падучева]. Експерієнцер — одержувач інформації при дієсловах сприйняття або носій мимовільного почуття; стимул — джерело інформації при дієсловах сприйняття або джерело неусвідомленого переживання. Пацієнс — учасник ситуації, яку він не контролює і не створює; він не може бути причиною, джерелом дії, — це типова роль пасивного учасника ситуації. У реченні пацієнс найчастіше виконує функцію додатка. Фактив — семантична роль, що визначає результат дії, локатив визначає просторові значення. Існують різні підвиди локативів: зі значенням місцезнаходження, зі значенням вихідного, транзитного, кінцевого пунктів, часової контекстуалізації тощо. Для позначення учасника ситуації, який має від її здійснення користь чи шкоду, використовують семантичну роль бенефактива (реципієнт, мелефактив). При дієсловах мовлення актуалізується семантична роль адресата, яку можна вважати підтипом ролі бенефактива. Результати практичних досліджень публічного дискурсу свідчать, що особливе місце в ньому посідають речення зі структурною схемою N be N. Такі речення належать до категорії «сутність» [Степанов 1981 : 150–151], їхній предикат можна описати словами «те саме, що», «дорівнює». Досі не існує єдиного погляду щодо визначення семантико-рольових конфігурацій таких речень. Ч. Філмор, зокрема, пропонував уживати для таких семантичних ролей назву «есив» або «транслатив» [Філмор 1981a : 488]. У цій статті для опису відповідних семантико-рольових конфігурацій застосовуємо назву «транслатив».

Дослідження семантико-рольових конфігурацій на структурно-комбінаційному рівні пов'язане також і з визначенням частотності та послідовності їх уживання, а також з поняттям прототипу. При семантико-рольовому аналізі термін «прототип» використовуємо щодо найуживаніших конфігурацій та набору характеристик тієї чи тієї ролі. Зокрема, услід за Дж. Лакоффом [Лакофф 1981 : 358] вважаємо прототиповими семантико-рольові конфігурації з агенсами. Наприклад: «На портрет його покоління пішли інші “натурники”, — для цього я сиділа по архівах, їздила по країні, записала десятки інтерв'ю...» (ОЗ–М : 129) {сиділа агенс фактив локатив}.

Семантико-рольові конфігурації такого типу характеризують активного учасника ситуації. Як правило, публіцистичним текстам властиві багатоконпонентні семантико-рольові конфігурації (ті, що містять більше двох

семантичних ролей). У есеїстиці О. Забужко фіксуємо переважно дво- чи трикомпонентні конфігурації (як бачимо в наведеному вище прикладі), хоча подекуди натрапляємо й на п'яти- й більше компонентні. Ю. Андрухович використовує семантико-рольові конфігурації з одним — двома компонентами, меншою мірою — трьома чи чотирма. Наприклад: *«Цей фільм перевернув наше життя й рішуче перекроїв сіру совкову буденщину. Пацани всюди, де лиш могли, малювали на стінах таємничу літеру F»* (ЮА–Ф : 78) {перевернув агенс пацієнс} {перекроїв пацієнс} {малювали агенс локатив локатив пацієнс}. У наведеному прикладі спостерігаємо використання одно-, дво- та чотирикомпонентних конфігурацій.

Дискурс-портретові О. Забужко властива висока частотність використання пацієнських та локативних решіток. Такі решітки можуть навіть домінувати над агенсними, тобто перебувати далі від прототипу. Авторка вживає текстові моделі, складниками яких є об'єкти дії, час, місце, простір та активні учасники дій. Ці моделі визначаємо як ілюстративні, оскільки вони включають пасивного учасника ситуації, об'єкт, місце дії. О. Забужко також використовує семантико-рольові конфігурації із зазначенням засобу, одержувача інформації, джерела мимовільного почуття, учасника, який має користь чи шкоду від ситуації. Ці семантико-рольові решітки є складниками ілюстративних моделей з елементами оцінності. Такі конфігурації є частиною художнього та антропоцентричного наративу, який властивий особистостям з художнім типом мислення. Поширеними в текстах О. Забужко є також семантико-рольові конфігурації з транслативами, які вважаємо засобами оформлення пояснювально-інтерпретативної текстової моделі. Наприклад: *«<...> як дивно, що це місто, котре в нашій родині от уже три покоління є символом “життя-яким-воно-мало-б-бути-але-не-відбулося”, існує насправді<...>»* (ОЗ — М : 128) {є транслатив транслатив}.

Наведений приклад є однією з моделей інтерпретації, пояснення причин, а отже, — частиною пояснювально-інтерпретативної текстової моделі.

Пояснювально-інтерпретативна модель у текстах О. Забужко має ознаки оцінності, акціональності та інформаційної насиченості і містить семантичні складники «час», «простір», «засіб дії».

У текстах Ю. Андруховича натрапляємо на значну кількість конфігурацій з пацієнсами, локативами та транслативами, що свідчить про домінування на рівні «семантичного задуму» складників, які позначають об'єкт, час, простір та сутність. Такі конфігурації домінують над решітками з агенсами, бенефактивами та стимулами, тобто ролями, які позначають активного учасника ситуації чи того, хто має від неї відповідну користь або шкоду, або впливає на інших учасників. Відповідні текстові моделі вважаємо наративно-дескриптивними та наративно-оцінними; це переважно детальний опис з додаванням великої кількості компонентів, що відбивають оцінне ставлення.

Фіксуємо також випадки вираження семантичних ролей словосполученнями, напр.: *«На Гелловін усі ці штуки відіграють особливу ритуальну роль»*, *«служує всім нам за містичний пошастунок»*, *«А нашим південним сусідом є хіба що море, та й те Чорне»*, *«І злякатися цих із телека можна незгірш за справжніх живих мерців»*, *«Хіба лиш окремі представники нашої студентської молоді»*; *«вимагає все це гріховне неподобство за добрим прикладом Росії офіційно й строжайше заборонити»* (ЮА–Ф : 77–78).

У наведених прикладах словосполучення *усі ці штуки* виконує роль експерієнцера, *ритуальну роль* — пацієнса, словосполучення *містичний по-*

частунок є інструментом, південним сусідом — транслативом, у справжніх живих мерців — стимулом, окремі представники нашої студентської молоді — агенсом, за добрим прикладом Росії — інструментом.

У випадку словосполучення за добрим прикладом Росії спостерігаємо подвійну роль: це інструмент і водночас локатив (Росія).

Текстам творів Ю. Андруховича властиві семантико-рольові конфігурації з транслативами. У поверхневій структурі вони, як правило, виражені реченнями-міркуваннями, що є констатацією фактів, напр.: «Найбільшим кіногітом тих часів був, звичайно ж, "Фантомас" із Луї де Фюнесом і Жаном Маре» (ЮА–Ф : 78) {був транслатив транслатив локатив бенефактив бенефактив }.

Особливе значення для семантичних координат дискурс-портретів О. Забужко та Ю. Андруховича мають когнітивні змінні «час» та «простір». На рівні семантико-рольових конфігурацій ці когнітивні змінні виражені локативами. У текстах О. Забужко спостерігається не лише висока частотність уживання локативів, але й розширення їхньої семантики. Локативи позначають час, місце, простір, однак фіксуємо реалізацію й більшого набору характеристик цієї ролі, ніж традиційно наводять дослідники. Зокрема, когнітивну змінну «час» реалізовано на позначення календарного часу, історичного періоду, пори року, антропоцентричного часу (віку людини, індивідуалізованого часового виміру), напр.:

– час календарний — (книжки) видані одна за одною у 1920-х, (книжки) опубліковані у 1972-му, перед 1918 роком, буремних 1960-х, восени 2002-го;

– історичний період, реалії — лізти добровольцем під кулі Другої світової;

– антропоцентричний час (зазначення віку, індивідуалізований часовий вимір) — коли мені сповнилося чотири роки, Мілнові-старшому на час народження сина добігало сорок, навіть коли йому буде 99, ні за життя, ні по смерті.

Простір та місце дії можуть бути пов'язаними не лише з реальними референтами (місцем дії, напрямком руху, розташуванням у просторі), але й з літературою, літературним жанром, та — ширше — абстрактнішими поняттями, як-от інтелектуальний простір, місце в мисленнєвій діяльності. Наприклад:

– позначення місцезнаходження — реальні або ірреальні географічні назви (Київ, Лондон, Кембридж, Грац, Волинь, Польща, Зачароване Місце тощо);

– місце дії, напрямок руху (в госпіталі, в татовому кабінеті, до зоопарку, до дому, у глибині саду);

– місце в продукті інтелектуальної діяльності (на обкладинці, на останній сторінці, із «Коли ми були маленькі» й «Тепер нам шість», «Музей покинутих секретів»).

Отже, у ілюстративних моделях авторка зображує світ не лише зовнішній, а й внутрішній, світ ідей.

У публіцистиці Ю. Андруховича локативи пов'язані як з реальною, так і з відносною часовою контекстуалізацією. Це, наприклад:

– час календарний — в кінці 60-х, 11 грудня 1922 року, з 1991-го року, 1978 року;

– історичний період, реалії — Великий голод в Ірландії 1845–52 р.р., Голодомор, Великий Голод, ірландською Gorta Mor;

- назви свят та пов'язаних з ними часових проміжків — *Дні Померлих*, *Día de los Muertos*, на Гелловін, на свята;
- антропоцентричний час — у моєму дитинстві, у вас цього року вибори, вперше в житті, на самому початку кар'єри, у 90-ту річницю вбивства;
- релятивний час — в ті часи, а ось уже, свого часу, на минулорічному «успішному Євро», на 150-річчя Хмельівської церкви.

Велике значення мають локативи на позначення свят і відповідних часових проміжків, історичних періодів. Як автор, так і читачі мають розуміти, коли відбувається подія. Таким чином, крім позначення відповідного часового проміжку, у тексті реалізується прагматична пресупозиція (наприклад, спільні знання автора та читачів про дату святкування Гелловіна). Використання в тексті іншої назви свята — *Дні Померлих* — виконує подвійну функцію: позначення часового проміжку та напрямку руху в часі (*це йде від їхніх Днів Померлих*) (ЮА–Ф : 77). Ю. Андрухович уживає локатив, який називає те саме свято (*Дні Померлих*), але на рівні поверхневої структури цей локатив виражений відповідною назвою іспанською мовою (*Día de los Muertos*). Подвійне вживання назви свята українською та іспанською мовами виконує функцію уточнення, наближення до культурного простору іншої країни. Повторення в поверхневій структурі локатива назви свята іспанською вважаємо прагматичною пресупозицією (у цьому випадку — спільні знання автора та читачів щодо культурних реалій). Подібний прийом автор використовує й для назви історичного періоду *Великий голод в Ірландії 1845–52 р.р.*, *Голодомор*, *Великий Голод*, ірландською *Gorta Mor*, апелюючи до співзвучності назв українською та ірландською мовами — *Голодомор* та *Gorta Mor* (ЮА–Ф : 152).

Найбільш узагальненим є позначення часу за допомогою локатива, що виражений словосполученнями *а ось уже, свого часу* тощо. Семантика таких локативів пов'язана з позначенням подій, які відбуваються зараз і є незавершеними в часі або відбувалися впродовж невизначеного часового проміжку.

У есеїстиці Ю. Андруховича поширеними є випадки вживання кількох локативів в одній семантико-рольовій конфігурації, як-от: «Сам чорт злякався б таких почвар, *глупої гелловінської ночі* заблукавши в *околицях телецентру*» (ЮА–Ф : 78) {заблукавши локатив локатив}, «*Високо в Австрійських Альпах, у містечку з раритетною назвою Рауріс, щойно* закінчився ще один літературний фестиваль, *цього року* вже 40-й за рахунком» (ЮА–Ф : 97) {закінчився локатив локатив локатив}.

У наведених прикладах семантико-рольові конфігурації містять локативи на позначення часу (*глупої гелловінської ночі, щойно, цього року*) та простору (*в околицях телецентру, високо в Австрійських Альпах, у містечку з раритетною назвою Рауріс*).

Поєднання кількох локативів в одній семантико-рольовій конфігурації зумовлене контекстом і є одним зі способів розгортання тексту (моделлю наративу): так поєднуються пропозиції та формуються когезивні та когерентні зв'язки в межах тексту.

У публіцистичних творах Ю. Андруховича локативи на позначення простору позначають:

- реальне місцезнаходження, географічні назви — *Україна, Чорне море, Київ, Росія, станція Шварцах, Венеція, Давос* тощо;

– відносно або узагальнене розташування в просторі — *коло телевізора, із теліка, в околицях телецентру, поруч із кладовищем, в мережу, в нашій українській школі, на стінах, в поштові скриньки, в телевізорах;*

– місце в документі/просторі як результаті суспільної діяльності — у *кримінальному кодексі, на ТБ, на фанатських сайтах, на Ютубі.*

Отже, спостерігаємо як чітке позначення просторового континууму, так і відносно. Локатив на зразок *коло телевізора* поєднує позначення місця та має ознаки семантичної ролі «спосіб»; локатив *в телевізорах* — позначення місця та стимулу. Зустрічається й індивідуально-авторське позначення міста (просторового локатива), наприклад *Франк* (Івано-Франківськ), яке є одним з виявів антропоцентричного (авторського) простору.

Суттєве для семантико-рольового аналізу поняття прототипу може бути застосоване не лише щодо решіток (найуживаніших семантико-рольових конфігурацій), а й стосовно набору характеристик тієї чи тієї ролі. Зокрема, важливим є виокремлення проторолі, якій має відповідати певний набір ознак (наприклад, ознак агенса, пацієнса тощо). Під впливом контексту деякі з цих якостей можуть не реалізовуватися, і в такому разі семантична роль розташована далі від прототипу. У цих випадках дослідник спирається на вияви часткової подібності, тобто часткової відповідності базовим якостям моделі, та на викладені Дж. Лакоффом принципи теорії гештальтів [Лакофф]. Вивчення семантико-рольової структури текстів дозволяє виокремити два аспекти в динаміці їх організації: 1) послідовність семантико-рольових конфігурацій (ізоморфність повторюваних структур, їх дзеркальне розташування тощо), 2) диверсифікацію семантико-рольових конфігурацій.

Повторення семантико-рольових конфігурацій визначаємо як ізоморфні тактики та стратегії формування тексту. Вони виражені переважно ізоморфними семантико-рольовими конфігураціями, що послідовно слідують одна за одною. Наприклад: «Коли мені сповнилося чотири роки, в моєму житті сталася подія, яку тепер не гріх назвати й доленосною» (ОЗ–М : 15) {сповнилося пацієнс локатив} {сталася пацієнс локатив}.

Різновидом повторюваних семантико-рольових конфігурацій є тактики з розширенням чи звуженням: використання в наступній пропозиції семантико-рольової конфігурації, що відрізняється від конфігурації попередньої пропозиції лише кількістю вживань однієї й тієї самої ролі. Наприклад: «І нічого з цим тавром не вдієш: можеш *по два рази закінчувати Кембридж, змінювати професію, місто й країну*, лізти добровольцем під кулі Другої світової і *вмирати в госпіталі*, — *по всіх трудах і звагах тебе однак наздоженуть на котромусь повороті* й тицнуть указкою: бачиш цього дядю серденько?» (ОЗ–М : 19) {закінчувати результат локатив} {змінювати результат локатив локатив локатив} {вмирати локатив} {наздоженуть локатив локатив}; «*Костюмованих і ситих у нас показують на ТБ*, за всі двадцять років цього виявляється більш ніж достатньо» (ЮА–Ф : 78) {показують пацієнс пацієнс локатив}, {виявляється пацієнс локатив}.

Серед ізоморфних спостерігаються випадки вживання дзеркальних за структурою семантико-рольових конфігурацій (дзеркальний ізоморфізм), коли в наступній семантико-рольовій конфігурації повторюється структура попередньої, але із дзеркальним порядком розташування семантичних ролей. Наприклад: «Мало того, що йому вкрали дитинство й *перетворили на громадську власність на кшталт міського парку*, — йому навіть імені не *зоставили*, прирікши до сивого волосу слухати лепет молодих мам: “Глянь

на цього дядю, серденько, це — сам Крістофер Робін!»» (ОЗ–М : 19) {перетворили результат пацієнс} {не залишили пацієнс результат}.

Вивчення динамічного аспекту семантико-рольової організації текстів крім класифікації різних типів послідовностей семантико-рольових конфігурацій спонукає дослідника поставити питання щодо впливу на такі конфігурації контекстуально зумовлених чинників. Наслідками цього впливу є, зокрема, мінізація семантичних ролей, що її було докладно описано в працях Г. Почепцова. «Враховуючи те, що багаторазове вживання однієї ролі в межах речення є неможливим, можна дійти висновку, що семантична структура речення в рольовому аспекті, який розглядається глобально, з урахуванням усіх релевантних семантичних компонентів, є єдністю первинних (максі-)ролей та вторинних (міні-)ролей. Перші втілюються в іменних групах як їхня змінна мовленнєва характеристика, а другі — у дієсловах як їхня постійна лексико-семантична риса, що зумовлена мовою» [Почепцов 2013 : 403–404]. Крім мінізації семантичних ролей, у семантико-рольовій організації текстів, на наш погляд, можна визначити й інші наслідки впливу контекстуально зумовлених чинників, які характеризуємо як диверсифікацію семантико-рольових конфігурацій. До способів диверсифікації семантико-рольової організації текстів зараховуємо такі: розширення набору характеристик ролей, мінізацію семантичних ролей, компресію, подвоєння ролі, метафоризацію, випущення.

У текстах О. Забужко спостерігаємо диверсифікацію семантико-рольових конфігурацій, зокрема розширення набору характеристик ролей, мінізацію, метафоризацію, випущення, подвоєння ролі, напр.: «Одначе судити письменника не мені: той *плюшевий місько*, над яким немовлям “пухав”, за сорок літ до мого народження, Крістофер Робін, змінив і моє життя — і, спасибі, змінив не на гірше» (ОЗ–М : 20).

У наведеному прикладі бачимо розширення набору характеристик семантичної ролі агенса. Зокрема, традиційно агенс позначає істот, що навмисно та цілеспрямовано здійснюють певні дії. Водночас у цьому реченні роль агенса виконує словосполучення *плюшевий місько* (іграшка), яке позначає неістоту. У цьому випадку розширення набору характеристик семантичної ролі можна схарактеризувати також як її метафоризацію.

Випадки метафоризації зустрічаються щодо інших ролей, напр.: «*Велика література* завжди “*канібальствує*”, вживаючи собі на страву живу плоть і кров, і не завжди ці плоть і кров належать тільки самому автору...» (ОЗ–М : 20).

У цьому реченні словосполучення *велика література* виконує роль бенефактива, що, як правило, позначає істоту (учасника ситуації, чий інтерес пов'язаний з нею, який має від неї шкоду чи користь). Крім метафоризації відзначаємо й розширення набору характеристик семантичної ролі, додавання певних якостей (у цьому випадку — неістота в ролі бенефактива).

У цілому О. Забужко використовує як проторолі, так і ролі, що розташовані далі від прототипу. Розширення набору характеристик ролей зумовлене в тому числі вживанням оказіональних дієслів (як-от *канібальствує*, *пухати* тощо). Переважна більшість випадків розширення набору характеристик семантичних ролей у есеїстиці письменниці пов'язана з роллю локатива.

У проаналізованих текстах О. Забужко знаходимо випадки використання мінізованих семантико-рольових конфігурацій, тобто переведення семантичної ролі речення на рівень компонента семантичної структури слова.

Мінізація трапляється при вживанні дієслів з рольовим ускладненням (золотити — {агенс інструмент} або при переведенні рольового змісту елемента речення в статус мініролі). Мінізація семантичних ролей трапляється не лише в семантичній структурі дієслова, але й у віддієслівних іменників та прикметників, напр.: *озброїти* — *озброєння* (армії). У есеїстиці О. Забужко зустрічаємо, зокрема, такі випадки мінізації семантичних ролей: «В літературах же від віку “благополучних”, як англійська, — ніким не рубаних-не стріляних, уряджених із надійністю й комфортом родового мастку<...>» (ОЗ–М : 18) {ніким не рубаних-не стріляних, уряджених/ мінізація агенс інструмент локатив}.

У наведеному прикладі семантичні ролі речення переведені на рівень компонента семантичної структури слова (повна семантико-рольова конфігурація: *в літературах, які ніхто не рубав шаблею, в які ніхто не стріляв зі зброї*).

У ході дослідження виявлено продуктивність семантико-рольових конфігурацій з випущенням дієслівного чи іменного компонентів. Випущення дієслівного компонента не веде до скорочення семантико-рольової конфігурації, наслідком цього є скорочення семантико-рольових конфігурацій, напр.: «<...> мусив жити в Києві»; «<...> тримався з тією брутальною, просто-таки комісарською розв’язністю і нецеремонністю (надто в гостях у явного піонервожатого Кролика!)» (ОЗ–М : 15–16).

У першому з наведених прикладів спостерігаємо випущення іменного компонента — пацієнса (*він*). Водночас у цьому прикладі фіксуємо розширення набору характеристик мінізованої семантичної ролі «пацієнс»: крім позначення пасивного учасника ситуації додається ще й така характеристика, як модальність.

У другому прикладі маємо випущення дієслівного компонента, що міститься в попередній семантико-рольовій конфігурації: *тримався з тією брутальною, просто-таки комісарською розв’язністю і нецеремонністю*.

Випущення іменного чи дієслівного компонента пов’язане з дією принципу економії, надто при вживанні однорідних синтаксичних конструкцій або ж коли використання іменної частини є необов’язковим, оскільки з контексту зрозуміло є вказівка на особу. Наприклад: *не пригадаю {не пригадаю номінатив¹ / випущення}; зате прекрасно пам’ятаю {пам’ятаю пацієнс номінатив / випущення}*.

Конструкції з випущенням широко вживаються в семантико-рольових конфігураціях, які використовуються в мікровідступах і містять додаткову автосемантичну інформацію, напр.: «Так що Мілновій книжці я завдячую не лише своїм глибоко вкоріненим англофільством (*найліпшою, між іншим, протиотрутою на всяку совдепівщину*), а й дечим більшим: відкриттям світу-як-він-є — завдяки іронічній здатності споглядати себе в ньому збоку» (ОЗ–М : 16) {є / випущення конструкції N be N транслатив транслатив} = англофільство є найліпшою протиотрутою на всяку совдепівщину.

Під час семантико-рольового аналізу есе знайдено випадки подвоєння ролі — виконання словоформою (словосполученням) двох ролей одночасно та належність до обох семантико-рольових конфігурацій, зокрема: «<...> з тим самим результатом, із яким *Вінні-Пух міг би прагнути бачити* свою *Дорожню Пісеньку* включеною до *Нортонівських антологій поезії між до-*

¹ Тут і далі позначення випущених компонентів.

бірками Єйтса й Т. С. Еліота» (ОЗ–М : 17) {прагнути бачити експерієнцер}, {включеною / мінізація бенефактив локатив локатив}.

У наведеному прикладі словосполучення *Дорожня Пісенька* виконує роль експерієнцера та бенефактива. Отже, обидві семантико-рольові конфігурації є недискретними, що дозволяє схарактеризувати це явище як рольову компресію.

У текстах О. Забужко спостерігається поєднання в межах однієї конфігурації кількох типів диверсифікації (наприклад, випущення та мінізації), напр.: «<...> перед самим захистом диплома на нього чекав арешт, допити в ГБ, потім шість років заслання в Сибіру, а пізніше, по щасливій історичній інтерлюдії хрущовської “відлиги” й буремних 1960-х, — знову, “по другому колу”, допити в КГБ, звільнення з університетської кафедри, позбавлення вченого ступеня, заборона друкуватися — словом, “заборона на професію”» (ОЗ–М : 127) {чекав агенс локатив пацієнс}, {~~чекав~~ пацієнс локатив}, {~~чекав~~ пацієнс локатив}, {~~чекав~~ локатив локатив локатив локатив допити / мінізація пацієнс локатив}, {~~чекав~~ локатив локатив локатив локатив звільнення / мінізація пацієнс локатив}, {~~чекав~~ локатив локатив локатив локатив позбавлення / мінізація пацієнс пацієнс}, {~~чекав~~ локатив локатив локатив локатив заборона / мінізація пацієнс друкуватися / мінізація пацієнс}.

Наявність таких конфігурацій робить текст інформаційно насиченим та акціональним, що дозволяє авторові «вмістити» в рамки лаконічного жанру есе повідомлення про безліч подій.

У публіцистичних творах Ю. Андруховича також знаходимо значну кількість диверсифікованих семантико-рольових конфігурацій. Зокрема, у семантико-рольовій організації есе «Тут похований Фантомас» найпоширенішими є решітки з випущенням дієслівного чи іменного компонента — усього 94 семантико-рольові конфігурації з випущенням (63,9% від загальної кількості). Переважання семантико-рольових конфігурацій з випущенням порівняно з недиверсифікованими та диверсифікованими конфігураціями інших типів створює особливий тип наративу, що найбільше наближений до розмовного і може бути схарактеризований як описово-оцінний.

До використовуваних Ю. Андруховичем диверсифікованих семантико-рольових конфігурацій належать також розширення набору характеристик ролі, мінізація, компресія, подвоєння ролі.

Наведемо приклад розширення набору характеристик семантичних ролей: «Але ось уже й церква — та, що з усіх найправославніша — вимагає все це неподобство *за добрим прикладом Росії* офіційно й строжайше заборонити» (ЮА–Ф : 78). Тут у ролі інструмента виступає словосполучення *за добрим прикладом Росії*, яке крім позначення засобу (знаряддя) дії містить на периферії значення порівняння. Тобто спостерігаємо додавання до основного переліку характеристик інструменту значення порівняння об’єктів (засіб + порівняння). У наведеній семантико-рольовій конфігурації реалізовано й компресію ролей локатива (назва країни — *Росія*) та інструменту (*за добрим прикладом Росії* — компонент словосполучення, що передає цю семантичну роль).

В іншому реченні мінізації семантичних ролей у поверхневій структурі виражена віддієслівним іменником *приготування*:

«І стаття буде спеціальна у кримінальному кодексі — *за приготування* яєшні на вічному вогні» (ЮА–Ф : 78) {готувати їжу / готувати пацієнс приготування / мінізація — віддієслівний іменник / пацієнс інструмент}.

Розглянемо приклади подвоєння ролі: «Підкидали в поштові скриньки сусідам-пенсіонерам записки з текстом "Мне нужен труп — я выбрал Вас. До скорой встречи! Фантомас"» (ЮА–Ф : 78) {підкидали локатив бенефактив пацієнс}, {нужен бенефактив пацієнс}, {выбрал агенс пацієнс}. Тут пацієнс (*записки з текстом*) може бути розгорнутий у дві наступні семантико-рольові конфігурації, що передані на рівні поверхневої структури конструкцією з прямим мовленням (метамовленнєвим актом); ще один приклад: «А ми в нашій українській школі додумалися були до однорядкового віршика "Леся Українка — Фантомаса жінка"» (ЮА–Ф : 78–79) {додумалися номінатив локатив пацієнс}, {є / випущення транслатив транслатив}.

У цих семантико-рольових конфігураціях пацієнс розгортається в семантико-рольову конфігурацію, що на рівні поверхневої структури виражена конструкцією з прямим мовленням (метамовленнєвим актом).

Отже, у текстах Ю. Андруховича подвоєння ролі в семантико-рольових конфігураціях реалізується через розгортання цієї ролі в наступні семантико-рольові конфігурації.

Загалом для есеїстики Ю. Андруховича характерне домінування конфігурацій з пацієнсами, локативами та транслативами. Тому переважають семантико-рольові решітки, що утворюють текстову модель із зазначенням об'єкта, часу, простору та пояснення й інтерпретації відповідних подій. Поширеність конфігурацій з пацієнсами, локативами та транслативами свідчить про пріоритетність уживання в семантичному задумі автора складників на позначення об'єкта, часу, простору та сутності.

Есеїстиці Ю. Андруховича властиве вираження семантичних ролей словосполученнями. Наприклад: *за добрим прикладом Росії, в нашій українській школі, в поштові скриньки*.

Автор використовує значну кількість диверсифікованих семантико-рольових конфігурацій, здебільшого решіток з випущенням. Вони є засобом формування стратегії розмовного описово-оцінного наративу. Диверсифікація семантико-рольової організації текстів забезпечується й розширенням набору характеристик ролі, мінізацією семантичних ролей, компресією, подвоєнням ролі. У цілому диверсифікація семантико-рольових конфігурацій підпорядкована особливостям формування описово-оцінної моделі оповіді. Диверсифікація семантико-рольових конфігурацій пояснюється в тому числі дією принципу економії, тісними зв'язками з контекстом, інформаційною насиченістю тексту.

Дані семантико-рольового аналізу містять інформацію також і про смислову структуру досліджуваних текстів. Згідно з дискурсивним підходом, смислова структура будь-якого тексту складається з різних комбінацій смислових шарів [Зернецкий, 1992 : 111]:

1. Я — Я — внутрішні автокомунікації особистості.
2. Я — ТИ — стосунки особистості з іншою людиною.
3. Я — МИ — взаємовідносини особистості із суспільством (з народом, нацією, державою, класом, колективом тощо).
4. Я — УСІ МИ — взаємовідносини особистості з людством.
5. Я — УСЕ — взаємозв'язки особистості з природою.
6. Я — ДРУГЕ УСЕ — взаємозв'язки особистості з рукотворним матеріальним середовищем.
7. Я — ТРЕТЄ УСЕ — взаємозв'язки особистості з духовною культурою.
8. Я — УСЕЗАГАЛЬНЕ УСЕ — взаємозв'язки особистості із Всесвітом.

Дані проведеного дослідження публіцистичних текстів свідчать, що у відповідних комбінаціях можуть бути представлені різні типи семантико-рольових конфігурацій та їхніх послідовностей:

Я — Я реалізовані переважно семантико-рольовими конфігураціями з агенсами, транслативами, локативами, що позначають антропоцентричний час і простір.

Я — ТИ здебільшого виражені через семантико-рольові конфігурації з пацієнсами, стимулами, бенефактивами, транслативами, локативами (на позначення антропоцентричного часу та простору).

Я — МИ переважно є семантико-рольовими конфігураціями з агенсами та пацієнсами, транслативами, бенефактивами, інструментами. Такий тип смислової структури може бути вираженням і за допомогою диверсифікованих семантико-рольових конфігурацій.

Я — УСІ МИ представлені конфігураціями з агенсами, контрагентами, бенефактивами, транслативами.

Я — УСЕ виражені конфігураціями з транслативами, пацієнсами, агенсами, локативами, бенефактивами.

Я — ДРУГЕ УСЕ представлені конфігураціями з агенсами, інструментами, транслативами, бенефактивами, експерієнцерами.

Я — ТРЕТЄ УСЕ виражені транслативами, агенсами, бенефактивами, локативами, експерієнцерами.

Я — УСЕЗАГАЛЬНЕ УСЕ представлені, як правило, конфігураціями з транслативами, агенсами, пацієнсами, експерієнцерами.

Таким чином, семантична координата дискурс-портрета мовної особистості дозволяє отримати дані стосовно знань мовця про світ, спосіб передавання ним інформації, тип наративу, який він обирає. Семантико-рольові конфігурації визначають «семантичний задум» мовця (модель праобразу висловлень), а послідовності їх уживання та частотність — глибинні структури текстових моделей.

Семантико-рольовий аналіз є одним з аспектів опису семантичної координати дискурс-портрета мовної особистості. Такий процес складається з кількох кроків:

1. Визначення семантико-рольових конфігурацій досліджуваних текстів.
2. Визначення частотності вживання відповідних семантико-рольових конфігурацій, кількості компонентів (два, три чи більше).
3. Окреслення співвідношення досліджуваних семантико-рольових конфігурацій з прототиповими, фіксація типів відхилень від прототипу.
4. Дослідження динаміки семантико-рольової організації тексту:
 - а) послідовність семантико-рольових конфігурацій;
 - б) диверсифікація семантико-рольових конфігурацій (розширення набору характеристик ролі, мінізація, компресія, подвоєння ролі, метафоризація, випущення).
5. Визначення комбінацій смислових шарів у смисловій структурі тексту.

Подальші наукові розвідки такого роду дозволять одержати нові дані щодо функціонування семантичного складника персональних дискурсів і властивих мовним особистостям способів моделювання змісту текстів.

ЛІТЕРАТУРА

- Апресян Ю. Д. Типы соответствия семантических и синтаксических актантов. *Проблемы типологии и общей лингвистики : Междунар. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения проф. А. А. Холодовича. Материалы*. Санкт-Петербург, 2006. С. 15–27.
- Богданов В. В. О конструктивной единице смысла предложения. *Предложение и текст в семантическом аспекте : Сб. науч. тр.* Калинин, 1978. С. 6–18.
- Демьянков В. З. Семантические роли и образы языка. *Язык о языке / под ред. Н. Д. Арутюновой*. Москва : Языки рус. культуры, 2000. С. 193–270.
- Зернецкий П. В. Речевое общение на английском языке (коммуникативно-функциональный анализ дискурса). Киев : Лыбидь, 1992. 143 с.
- Кочерган М. П. Основи зставного мовознавства : підручник. Київ : Видавн. центр «Академія», 2006. 424 с.
- Куранова С. І. Семантико-рольовий аналіз мовної особистості у публічному інтерв'ю (контрактивне співставлення на матеріалі англійської та української мов). *Магістеріум : Мовознав. студії*. Київ, 2013. Вип. 50. С. 43–46.
- Куранова С. І. Публічна мовна особистість у соціальних мережах: жанрово-функціональний аспект. *Магістеріум : Мовознав. студії*. Київ, 2016. Вип. 62. С. 35–44.
- Куранова С. Стратегії, тактики та прийоми мовленнєвої діяльності як компонент моделювання дискурс-портрета мовної особистості. *Мова: класичне — модерне — постмодерне*. Київ, 2018. Вип. 4. С. 33–47.
- Лакофф Дж. Лингвистические гештальты. *Новое в зарубеж. лингвистике*. Москва, 1981. Вип. 10. С. 350–368.
- Падучева Е. В. О семантическом инварианте лексической деривации. *Электронный ресурс Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии : Материалы ежегод. междунар. конф. «Диалог»*. URL: <http://www.dialog-21.ru/Archive/Directions/Invariant.htm> (дата звернення 13.01.2010).
- Почепцов Г. Г. Избранные труды по лингвистике. Винница : Нова Книга, 2013. 554 с.
- Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения : Семиолог. грамматика. Москва : Наука, 1981. 360 с.
- Ухванова-Шмыгова И. Ф. Каузально-генетический подход в контексте лингвистики дискурса. Минск : Белорус. гос. ун-т, 2014. 223 с.
- Филлмор Ч. Дело о падеже. *Новое в зарубеж. лингвистике*. Москва, 1981. Вип. 10. С. 369–495.
- Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь. *Новое в зарубеж. лингвистике*. Москва, 1981. Вип. 10. С. 496–530.
- Холодович А. А. Проблемы грамматической теории. Ленинград : Наука, 1979. 303 с.
- Anderson J. On case grammar: prolegomena to a theory of grammatical relations. London : Atlantic Highlands; New York : Humanities Press, 1977. 313 p.
- Beaugrande R. de. Text, discourse, and process : Toward a multidisciplinary science of text. London : Longman, 1980. 351 p.
- Dijk T. A. van. The study of discourse. *Discourse as structure and process*. London, 1997. Vol. 1. P. 1–34.
- Dijk T. A. van. Discourse, context and cognition. *Discourse studies*. London, 2006. Vol. 8(1). P. 159–177.

ДЖЕРЕЛА

- ОЗ–М Забужко О. З мапи книг і людей: збірка есеїстики. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня "Рута"», 2012. 376 с.
- ЮА–Ф Андрухович Ю. Тут похований Фантомас. Брустурів : Дискурсус, 2015. 240 с.

REFERENCES

- Anderson J. (1977). On case grammar: prolegomena to a theory of grammatical relations. London : Atlantic Highlands, New York : Humanities Press.
- Apresjan Ju. D. (2006). Tipy sootvetstvija semanticheskikh i sintaksicheskikh aktantov. *Problemy tipologii i obshchej lingvistiki. Mezhdunarodnaja konferencija, posvjashhennaja 100-letiju so dnja rozhdenija professora A. A. Holodovicha. Materialy*. Saint Petersburg, 15–27. [In Russian].
- Beaugrande R. de. (1980). Text, discourse, and process: Toward a multidisciplinary science of text. London : Longman.
- Bogdanov V. V. (1978). O Konstruktivnoj edinice smysla predlozhenija. *Predlozhenie i tekst v semanticheskom aspekte: sbornik nauchnyh trudov*. Kalinin, 6–18. [In Russian].
- Dem'jankov V. Z. (2000). Semanticheskie roli i obrazy jazyka. *Jazyk o Jazyke*. N. D. Arutjunova (ed.). Moscow: Jazyki russkoj kul'tury, 193–270. [In Russian].
- Dijk T. A. van. (1997). The study of discourse. *Discourse as structure and process* (vol. 1). London, 1–34.
- Dijk T. A. van. (2006). Discourse, context and cognition. *Discourse studies*. London, vol. 8 (1), 159–177.
- Fillmor Ch. (1981). Delo o padezhe. *Novoe v zarubezhnoj lingvistike*, (X), 369–495. [In Russian]
- Fillmor Ch. (1981). Delo o padezhe otkryvaetsa vnov'. *Novoe v zarubezhnoj lingvistike*, (X), 496–530. [In Russian].
- Holodovich A. A. (1979). Problemy grammaticheskoi teorii. Leningrad : Nauka, 303. [In Russian].
- Kocherhan M. P. (2006). Osnovy zistavnoho movoznavstva : Pidruchnyk. Kyiv : Vydavnychiy tsentr "Akademii", 424. [In Ukrainian].
- Kuranova S. I. (2013). Semantyko-rolovyi analiz movnoi osobystosti u publichnomu interv'iu (kontraktyvne spivstavlennia na materialy anhliiskoi ta ukrainskoi mov). *Mahisterium: Movoznavchi studii*, (50), 43–46. [In Ukrainian].
- Kuranova S. I. (2016). Publichna movna osobystist u sotsialnykh merezhakh: zhanrovo-funktsionalnyi aspekt. *Mahisterium: Movoznavchi studii*, (62), 35–44. [In Ukrainian].
- Kuranova S. (2018). Stratehii, taktyky ta pryiony movlennievoi diialnosti yak komponent modeliuvannia dyskurs-portreta movnoi osobystosti. *Mova: klasychno — moderne — postmoderne*, (4), 33–47. [In Ukrainian].
- Lakoff J. (1981). Lingvisticheskie geshtal'ty. *Novoe v zarubezhnoj lingvistike*, (X), 350–368. [In Russian].
- Paducheva E. V. (2012). O semanticheskom invariante leksicheskoi derivacii. *E'lektronnyj resurs Komp'juternaja lingvistika i intellektual'nye tehnologii : materialy ezhegod. Mezhdunar. konf. "Dialog"*. URL: <http://www.dialog-21.ru/Archive/Directions/Invariant.htm>. [In Russian].
- Pochepcov G. G. (2013). Izbrannye trudy po lingvistike. Vinnica : Nova Knyga. [In Russian].
- Stepanov Ju. S. (1981). Imena, predikaty, predlozhenija : Semiologicheskaja gramatika. Moscow : Nauka. [In Russian].
- Uhvanova-Shmygova I. F. (2014). Kauzal'no-geneticheskij podhod v kontekste lingvistiki diskursa. Minsk : BGU. [In Russian].
- Zerneckij P. V. (1992). Rechevoe obshchenie na anglijskom jazyke (kommunikativno-funktsional'nyj analiz diskursa). Kyiv : Lybid'. [In Ukrainian].

SOURCES

- YuA–F Andrukhovych Yu. (2015). *Tut pokhovanyi Fantomas*. Brusturiv : Dyskursus. [In Ukrainian].
- OZ–M Zabuzhko O. (2012). *Z mapy knyh i liudei: zbirka eseistyky Kam'ianets-Podilskyi* : TOV «Drukarnia Ruta». [In Ukrainian].

S. I. KURANOVA

National University of “Kyiv-Mohyla Academy”

Kyiv, Ukraine

E-mail: s.kuranova@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-2474-1404>

THE SEMANTIC PARAMETER OF LANGUAGE PERSONALITY DISCOURSE PORTRAIT MODELING

The article is dedicated to the problem of modelling of the discourse portrait of language personality, namely its semantic coordinate. Studies of language personality are actual trend of contemporary linguistics. Language personality is a complex multilevel functional system which includes the level of language competence, the ability to use the means of language interaction and knowledge of the world. This is a sum of verbal conduct of a person who uses the language as means of communication.

Scientific studies of such a type are executed within the boundaries of structural approach that presupposes of the research of discourse as coherent sequence of sentences that is such studies are concentrated on the ways of forming sense connections within on discourse or between different discourses.

Corresponding units of analysis are applied on each level of studies of the discourse. The main unit of the research of discourse semantics is proposition — semantic structure which reflects the cognitive contents of the utterance. Discourse semantics studies the inner structure of propositions, relations between them in discourse and the ways of expression of discourse meaning in general.

Semantic analysis of discourse is also used for modelling of the language personality discourse portrait. Data about development of the discourse according to the semantic coordinate can be received with the help of research of role semantic configurations, their sequences, and semantic relations between propositions.

Singling out and describing role semantic configurations typical for language personality give possibility to define semantic plan of the author and corresponding deep structure of the text model. Inner propositional parameters of semantic coordinate of the discourse of language personality disclose central cognitive components for its discourse portrait and the typical ways of expression of those components.

In this article the peculiarities of the role semantic organization of the texts of O. Zabuzhko and Y. Andrukhovych are singled out. New data concerning the functioning of semantic component of personal discourses is obtained.

Keywords: language personality, discourse, discourse analysis, discourse portrait, semantic role, role semantic configurations, propositions.

Дата надходження до редакції — 12.02.2020

Дата затвердження редакцією — 20.02.2020

ЛЕПТА БИБЛЕЙСКОЙ МУДРОСТИ: РУССКО-СЛАВЯНСКИЙ СЛОВАРЬ БИБЛЕЙСКИХ КРЫЛАТЫХ ВЫРАЖЕНИЙ И АФОРИЗМОВ С СООТВЕТСТВИЯМИ В ГЕРМАНСКИХ, РОМАНСКИХ, АРМЯНСКОМ И ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКАХ / под общ. ред. Е. Е. Иванова, В. М. Мокієнко, Д. Балаковой, Х. Вальтера.

Могилев : Могилев. гос. ун-т имени А. А. Кулешова, 2019. Т. 1 : А–О. 288 с.; Т. 2 : П–Я. 308 с.

Рецензована праця на сьогодні не має аналогів у світовій лексикографії. Це перекладний словник біблійних крилатих висловів та афоризмів дев'ятнадцятьма мовами, над яким працювало 20 учених з 15 європейських країн. Роботу великого міжнародного колективу лексикографів очолив визнаний фахівець у галузі слов'янської фразеології, пареміології й ептології проф. В. М. Мокієнко, автор російськомовної частини, що становить 130 одиниць біблійного походження. Слов'янські еквіваленти до них зібрали: Є. Є. Іванов (Білорусь), Н. Прасолова-Милчовска (Македонія), Е. Коморовська (Польща), Д. Дракулич-Прийма (Сербія), Д. Балакова (Словаччина), Е. Кржишнік (Словенія), Н. Райнохова та Я. Шинделаржова (Чехія), Н. Ф. Венжинович (Україна), Ж. Фінк-Арсовські (Хорватія). Англійські відповідники добирали М. С. Гутовська, вірменські — А. Саркісян, іспанські — М. Руїс-Сорріл'я, італійські — А. Морпурго, німецькі — Х. Вальтер, французькі — О. С. Макарова, шведські — О. С. Альошин, грузинські — З. К. Адамія і протоієрей М. Чабашвілі. Серед згаданих авторів немає випадкових людей: більшість із них давно й плідно досліджує проблеми фразеології, її етимологічні й функціональні аспекти. Так, В. М. Мокієнко є одним із співавторів тлумачного словника біблізмів російської мови, Х. Вальтер — німецько-чеського словника, а разом учені видали німецько-російський словник біблійних фразеологізмів; А. Саркісян є укладачем російсько-вірменського словника крилатих слів зі Святого Письма; З. К. Адамія активно досліджує біблійні сталі звороти в грузинській та інших мовах, Н. Ф. Венжинович — в українській; Є. Є. Іванов є відомим білоруським ептографом¹.

Вихід друком двотомного словника став запланованим результатом міжнародного наукового проєкту «Європейський словник біблізмів» («European Dictionary Biblicisms», 2014–2015 pp.), якому передувала кропітка багаторічна робота. Назва праці — біблійна аллюзія на попередні словники, що крок за кроком створювалися на матеріалі різних мов. Спочатку Д. Балакова, Х. Вальтер і В. М. Мокієнко видали тримовний довідник «Лепта біблейской мудрости. Краткий русско-словацко-немецкий

¹ Мокієнко В. М., Лилич Г. А., Трофимкина О. И. Толковый словарь библиейских выражений и слов. Москва, 2010. 639 с.; Walter H., Fojtů P. Schwarzes Schaf, falscher Prophet, barmherziger Samariter : Deutsch-tschechisches Wörterbuch biblischer Phraseologismen mit historisch-etymologischen Kommentaren. Greifswald, 2012. 176 S.; Walter H., Mokienko V. Deutsch-russisches Wörterbuch biblischer Phraseologismen: Mit historisch-etymologischen Kommentaren. Greifswald, 2009. 199 S.; Саркісян А. Г. Русско-армянский словарь библиейских крылатых слов. Тула, 2001. 234 с.; Adamia Z. Comparative analysis of Biblical phraseological units (in Russian, English and Georgian languages). *Scientific Journal West — East*. 2019. Vol. 1. No 1. (March). P. 20–26; Венжинович Н. Ф. Концептосфера «Бог» в українській фразеологічній картині світу. *Studia Slavistica. Ономастика*. Топоніміка : зб. наук. праць. Ужгород, 2009. Вип. 10. С. 36–43; Венжинович Н. Ф. Утілення євангельської мудрості у фразеологічних виразах української та російської мов. *Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. 2011. Вип. 25. С. 40–44; Іванов Я. Я. Крылатые афаризмы ў беларускай мове: з іншамоўных літаратурных і фальклорных крыніц VIII ст. да н. э. — XX ст. : тлумачальны слоўнік. Магілёў, 2011. 164 с.

словарь крылатых слов» (Ружемберок, Грайфсвальд, Санкт-Петербург, 2012 р.). Потім до них долучилися Н. Ф. Венжинович, М. С. Гувовська та Є. Є. Іванов, подвоївши кількість описаних мов. У розширеному складі колектив науковців опублікував словник «Лепта библейской мудрости. Библейские крылатые выражения и афоризмы на русском, английском, белорусском, немецком, словацком и украинском языках» (Могильов, 2014 р.).

Звернення лексикографів до усталених висловів, що походять з Біблії, є обґрунтованим та актуальним завданням. З одного боку, немає у світі іншої книги, яка б так глибоко вплинула на лінгвокультури різних народів. Біблійні теми й мотиви засвоїли європейські мови, які сповідували християнство. Крилаті вислови, словосполучення й цілі речення відокремлювалися від першоджерела і в кожній мові зазнавали своєї специфіки. Виявити й описати цю специфіку було завданням укладачів словника. З іншого боку, через атетизм, який тривалий час був панівною ідеологією в багатьох країнах, фразеологізми біблійного походження, продовжуючи більш або менш активно використовуватися в мовленні, майже втратили асоціативний зв'язок із першоджерелом. Відродження забутих християнських цінностей сприяло мовно-культурній актуалізації біблійної фразеології. З'ясувати ступінь дійсного проникнення біблійних реалій і контекстів у сучасну мовну свідомість носіїв різних мов — таке надзавдання ставили перед собою укладачі. І в цьому знову виявляється зв'язок з більш раннім проектом 2010 р. «Біблія і християнство у фразеології» («Bible and Christianity in Phraseology»), започаткованим у Ружомберкському католицькому університеті Д. Балаковою. Його результати було узагальнено в монографії «Наследие Библии во фразеологии» Д. Балакової, В. Ковачової та В. М. Мокієнка (Грайфсвальд, 2013 р.). Основу цієї студії становив соціолінгвістичний експеримент — анкетування та зіставний аналіз відповідей студентів з Ружомберка, Пскова, Санкт-Петербурга і Грайфсвальда як носіїв трьох мов (словацької, російської, німецької) та представників трьох християнських конфесій (католицької, православної, протестантської). Завдання респондентів (по 130 з кожної країни) полягало в оцінці наведених прикладів з погляду знання / незнання або використання / невикористання їх у своєму узусі. У межах цих основних параметрів дослідники оцінювали відповіді за допоміжними кваліфікаторами: 1) активне знання — знаю, використовую, вмію пояснити; знаю, використовую, не вмію пояснити; 2) пасивне знання — знаю, не використовую, вмію пояснити; знаю, не використовую, не вмію пояснити; 3) незнання — не знаю. До корпусу біблійної фразеології автори відносили різноструктурні одиниці: фразеологізми (*от Адама, во веки веков, глас вопиющего в пустыне, изливает душу, дух и буква, дни его сочтены*) і паремії (*Всему свое время, Кто сеет ветер, пожнет бурю, Нет пророка в отечестве своем*). Оцінюючи відповіді, автори дослідження зосередили свою увагу не лише на фразеологічній компетенції респондентів (їх умінні дати адекватну семантичну інтерпретацію біблізму), але й на вмінні співвідносити фразеологізми з їх мотивувальним джерелом — Біблією.

Опитування показало, що знання Біблії в усіх трьох країнах тяжіє до спаду: респонденти або неясно тлумачили значення того чи іншого біблійного фразеологізму, мали лише приблизне уявлення про його біблійне походження, або не знали вислову зовсім, хоча він активно функціонує не лише в класичній літературі, а й у сучасному мовленні. На цьому тлі очевидним і переконливим є те значення, яке має рецензований словник у теоретичному й прикладному аспектах. Так, у передмові до свого полілінгвального словника Є. Є. Іванов і В. М. Мокієнко висловили сподівання, а ми зі свого боку виражаємо тверду впевненість, що видання «допоможе носіям різних мов (особливо молоді) свідомо висловити своє ставлення до загального культурного спадку Європи, підвищить культуру їхнього мовлення та — що, можливо, найголовніше! — спонукатиме вдумливо використовувати мовні одиниці, що сягають Біблії».

Як і належить серйозній лексикографічній праці, словник містить, крім передмови, достатній довідковий матеріал (див. список словників біблізмів і видань Біблії всіма дев'ятнадцятьма мовами) та необхідні індекси, що допомагають читачам згідно з нумерацією реєстрових одиниць швидко знаходити будь-який з описаних фразеологізмів кожної із залучених європейських мов (див. у кінці другого тому). Щоб полегшити орієнтування в тексті самого словника, він поділений на частини, у назви яких винесені субвокабули: компоненти-іменники, а за їх відсутності у стійкому вислові — дієслова.

Укладання фразеологічного матеріалу за таким принципом посилює лінгвокультурологічну спрямованість багатомовного словника, бо зосереджує увагу на ключових компонентах, уможливорює виявлення універсального чи національно специфічного в мові різних народів. Власне, звернення до групи бібліїзмів і добір одиниць опису було зорієнтовано на актуальний у сучасному мовознавстві аспект: співвідношення «свого» та «чужого» в мові й мовленні.

Передбачувані авторами відмінності за кількісними та якісними показниками бібліїзмів різних мов, пов'язані з різними перекладацькими традиціями (пор., зокрема, біблійні тексти мовами, що належать до ареалу *Slavia Orthodoxa*, та мовами, переклад на які здійснювався за посередництвом латини) найвиразніше виявляються при ознайомленні зі змістом словникових статей.

Їхня структура однакова. Кожна відкривається російськомовним розділом, в якому бібліїзм детально описується: у зоні вокабули дається його кваліфікація за стилістичними ознаками; далі йде зона семантизації, потім — зона джерела. Цей розділ завершується, за потреби, посиланням на інші статті і / або уточненнями щодо прототипів вислову, поясненням архаїзмів.

У полілінгвальному розділі еквіваленти розташовані в алфавітному порядку назв мов, кожний з яких супроводжується біблійними контекстами відповідною мовою. Зазначимо, що це дає можливість виявляти шляхи перетворення цитати на крилатий вислів і / або фразеологізм, які зазвичай характеризуються власними, відмінними від прототипу, формально-змістовими рисами. Якщо семантичні структури багатозначної одиниці в російській та інших мовах не збігаються, це фіксується. Наприклад, у статті 115 в англійському підрозділі перераховуються номери значень, наявних у відповідника російського звороту, і роз'яснюється міжмовна відмінність: *The Russian phrase блудный сын is also used of a dissipated, immoral person.*

Насиченість різноманітною інформацією і доступність викладу, безперечно, слугуватиме надійним джерелом для потенційних користувачів цієї праці — від школярів до науковців-філологів та представників суміжних дисциплін.

Приємно визнавати, що задум відносно створення багатомовного словника біблійних крилатих слів і фразеологізмів, озвучений нами ще у 90-ті роки незалежно від інших мовознавців, успішно реалізований. Але чи можна ставити крапку?

Наступним кроком має бути охоплення всіх європейських мов, збільшення кількості реєстрових одиниць, повнота лексикографічного опису, яка передбачає, зокрема, демонстрацію бібліїзмів у сучасному живому мовленні. Зрозуміло, що обсяг такої лексикографічної праці завеликий для паперових книг, друк яких пов'язаний з відомими у наш час труднощами. Отже, треба створювати електронний словник, доступний для кожного і — що особливо важливо — співзвучний звичайному для молоді формату комунікації.

У такому словнику знайдеться місце і для детальнішої семантичної розробки, яка має висвітлити національну специфіку звороту насамперед завдяки розкриттю його внутрішньої форми. Якщо повернутися до згаданого бібліїзму рос. *блудный сын*, то, як пишуть дослідники, у російській мові, як і в інших східнослов'янських мовах, прикметник характеризується «поліфонічністю» семантики, бо поєднує два значення: 'розпутний' і 'духовно заблудлий'. Інакшу внутрішню форму мають чеський фразеологізм *marnotratný syn* і словацький *márnotratný syn*, які виражають ідею нерозумного, марнотратного витрачання грошей².

В електронному словнику можна також максимально послідовно розробити питання про узуальне й оказіональне варіювання структури бібліїзмів. Наші спостереження за їх функціонуванням у мовленнєвій практиці носіїв східнослов'янських мов свідчать про те, що в цілому у фразеографії відображено варіювання сталих зворотів у межах норми, на яке звертають увагу укладачі полілінгвального словника. І тут, до речі, визначенню варіантного компонента фразеологізму можуть сприяти наявні в інших мовах лексичні еквіваленти. Так, у двотомнику у статті 32 до російського звороту *ни на йоту; ни на одну (единую) йоту* зафіксовані такі українські варіанти: *ані на йоту; і на йоту; ні на йоту*. Пошук у Національному корпусі російської мови дав результат, що демонструє давність поширення варіанта *и на йоту*, ще не зафіксованого в словниках, пор.: «Карбышеву было за сорок,

² Лилич Г. А., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Библиизмы в русском, чешском и словацком литературных языках. *Вестн. СПбГУ. Сер. 2.* 1993. Вып. 3. С. 56–57.

а Величке — за шістьдесят, но в ролі старшого оказался Карбышев. <...> Однак все эти пертурбации ни в чем *и на йоту* не изменили давних чувств доброжелательства Константина Ивановича к Дмитрию Михайловичу» (С. Голубов. Когда крепости не сдаются, 1954), «Теперь расхотались все: и грузины, и армяне. Конечно, никто *и на йоту* не верил в каких-то “духов тундры”» (Э. Тополь. Красный газ, 1983–1984), «Вы, расщепители материи, вы называтели новых игрушек, вы *и на йоту* не приближаетесь к Истине, ибо усилия ваши устремлены в противоположном направлении» (М. Палей. Кабирия с Обводного канала, 1990), «Император лишь уверовал в свою полную безнаказанность и непогрешимость. Но нрав его от этого не сделался *и на йоту* менее крутым» (Вся Европа, 2011, № 1). У попередній статті до українських варіантів *ні одна йота*; *ані йота єдина* треба додати *жодної йоти*; див. у сучасній пресі: «Нова церква не буде мати в своїх стінах *жодної йоти* політичності, а передусім має бути проповідь Слова Божого» (Подільські Вісті, 20.12.2018), «<...> конституція — не Святе Письмо, в якому не можна змінювати *жодної йоти* — це проект побудови нашого спільного дому, який за означенням підлягає індивідуалізації та вдосконаленню» (День, 22.05.2013).

Ще багатшою є варіантність бібліїзму рос. *в костюме Адама* — укр. *у костюмі Адама* (стаття 42). В інших слов'янських мовах їм відповідають: п. *w stroju Adama*, серб. *у Адамовом оделу (костиму)*, слц. *v Adamovom rúchu*, ч. *v Adamově rouše (rouchi)*. Пор. у російських та українських контекстах: «Штейн всегда был готов к любым приключениям, которые иногда заканчивались в милиции — например, купание в фонтане *в одежде Адама* <...>» (Шахматное обозрение, 2004, № 10), «Раздевался титулярный советник медленно... Наконец, остался *в наряде Адама*» (Б. Акунин. Алмазная колесница), «Однажды в одном из средних классов Пажеского корпуса во время урока г-на Триполи ворвался камер-паж буквально *в райской одежде праотца Адама*» (Н. Новиков. К. Н. Батюшков под гнетом душевной болезни), «Констанция критически осмотрела своего любовника и засмеялась. <...> “Ах, д'Артаньян, вы просто комичны в своём *адамовом наряде* со шпагой в руках”» (А. Заиров, М. Филингов. Королевский сервис), «Я сخیлийний припускати, що це просто божевільний, який проводить свої канікули на природі *в одязі Адама*, але без Єви» (Pjambrosia.kherson.ua.), «<...> Оникій Бевзь перед громадою лишився, голий, мов бубон, мов турецький святий, голісінський, навіть не *в одязі Адама* <...>» (О. Ільченко. Козацькому роду нема переводу) «Модель Патрік Ріббсатер і його дружина Аві Сіва у “*вбраннях Адама і Єви*” знімаються оголеними у фотосесії для рекламної акції «Люди за хороше ставлення до тварин» (Gpu-ua.info/dphoto). Подібну варіантність, щоправда в поодиноких випадках, допускає також чеська мова, пор.: «“Svlékání mi dělá obrovskou radost”, — vysvětluje *v Adamově kostýmu* tuhle svou vášň», «Heinrich Lahmann léčil vzduchem a sluncem, zeleninou a spaním při otevřeném okně a Kafka pak zásady vštěpené u dr. Lahmanna dodržoval celý život, včetně pravidelného patnáctiminutového ranního cvičení *v Adamově oděvu*», «Na vysloužilém motoru by měl sedět zralý jinoch *v Adamově obleku*» (приклади з Чеського національного корпусу, фонд syn v8).

Як прихильник і послідовник ларинського принципу лексикографічної повноти, В. Мокієнко разом з інтернаціональною командою, сподіваємося, візьмуться й за цей нелегкий шмат словникової роботи.

Загалом же рецензована праця переконливо засвідчує, що російсько-слов'янський словник біблійних крилатих висловів та афоризмів з відповідниками в германських, романських, вірменській і грузинській мовах демонструє спільність і спадкоємність коренів християнської культури православної й неправославної Європи. Праця є великим стимулом для успішного дослідження проблем функціонування мов, реалій і заповітних духовних цінностей, спільних і насущних для всього сучасного глобалізованого світу.

Ми ж, користуючись нагодою, щиро вітаємо Валерія Михайловича Мокієнка з ювілеєм і бажаємо наснаги та здоров'я для реалізації нових масштабних проєктів.

Л. Даниленко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна
Електронна пошта: dankoua@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-0252-8120>

Л. П. Дядечко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна
Електронна пошта: eptonim@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-7638-7163>

L. Danylenko

Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, Ukraine
E-mail: dankoua@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-0252-8120>

L. P. Diadechko

Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, Ukraine
E-mail: eptonim@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-7638-7163>

A MITE OF BIBLICAL WISDOM : A RUSSIAN-SLAVIC DICTIONARY OF WINGED EXPRESSIONS AND APHORISMS OF BIBLICAL ORIGIN, WITH GERMANIC, ROMANCE, ARMENIAN, AND GEORGIAN EQUIVALENTS / Ed. by E. E. Ivanov, V. M. Mokienko, D. Balakova, H. Walter.
Mogilev : Mogilev State A. Kuleshov Univ. Publ., 2019. Vol. 1. 288 p.; Vol. 2. 308 p.

Дата надходження до редакції — 10.03.2020
Дата затвердження редакцією — 12.03.2020

DOI 10.33190/0027-2833-311-2020-2-006

Колесник В.

ГОВІРКА БОЛГАР С. ГОРОДНЬОГО (ЧИЙШІЯ), БЕССАРАБІЯ : СЛОВНИК

Одеса : Астропринт, 2019. 684 с. : іл.

Багатотомне видання «Болгарські говірки України» започаткували 1998 р. одеські мовознавці, дослідники болгарської діаспори в Болградському, Іванівському, Ізмаїльському, Тарутинському, Саратському та інших районах Одеської області — саме там проживає найбільша кількість нащадків болгар-переселенців, що розмовляють рідною мовою. Авторка цієї книжки, доктор філологічних наук В. Колесник опублікувала результати своїх лінгвістично-краєзнавчих експедицій і в попередніх томах — «Говірка болгар с. Кирнички, Бессарабія» (у співавторстві з З. Барболовою, 1998) та «Говірка с. Криничного (Чушмелій), Бессарабія» (2008). Рецензована праця присвячена мові болгар, що живуть у с. Городнє (Чийшія) Бол-

градського району — це восьмий том із запланованих двадцяти.

«Говірка болгар с. Городнього (Чийшія), Бессарабія» двомовна — українсько-болгарська, до неї вміщено також розлогу анотацію англійською мовою. Теоретичні засади дослідження викладено українською, практичну частину написано болгарською, а точніше — унікальною переселенською говіркою, що здобула в болгарській лінгвістиці назву чийшійської, з фаховими коментарями літературною мовою.

Книжка складається з передмови, невеликої лінгвокраєзнавчої статті, власне словника досліджуваної говірки й містить чималі зразки текстів, записаних авторкою та її асистентами-болгаристами в с. Чийшія від місцевих інформантів.

У передмові сказано кілька слів про історію заснування цього населеного пункту на початку XIX ст. болгарськими переселенцями. Дослідниця наголошує, що говірка, якою дотепер послуговуються болгаро-чийшіїці, належить до найцікавіших та найархаїчніших (с. 3). В. Колесник докладно розповідає про особливості організації досліджуваного матеріалу в цій книжці й наводить лаконічні та інформативні приклади-інструкції. Учена також окреслює подальші перспективи своїх мовознавчих студій — участь у створенні повного академічного словника болгарських говірок України (с. 4).

Стаття «Основні особливості чийшійської говірки» (с. 5–17) розширює й поглиблює краєзнавчу інформацію, наведену в передмові, про с. Чийшія, його географічну позицію, кількість населення та історію міграції болгар до Бессарабії, частиною якої була й Одещина. У мінімум тексту В. Колесник уміщує максимум відомостей про стан дослідження чийшійської говірки в болгаристиці. Мовознавця аналізує специфіку болгарського діалектного мовлення на всіх можливих рівнях — фонетичному, морфемному, лексичному (с. 6–8), морфологічному (с. 9), висвітлює й деякі лінгвокультурні маркери болгарського ідіому в Одеській області (с. 12–13). Як і в попередніх працях, що належать до 20-томного проекту, тут окреслено тенденції розвитку досліджуваної говірки в умовах іншомовного (українського, російського, молдавського) оточення (с. 15).

Саме в цій, першій частині книжки авторка висловлює головну ідею, спрямування своєї праці: «Наука про будь-яку мову, про її живу народну основу не може розвиватися і збагачуватися фактами без докладної характеристики говорів, особливо тих, які функціонують <...> в умовах переселенських анклавів різної величини й різного часу виникнення» (с. 16). Дослідження В. Колесник, за її власним переконанням, покликане стати істотним внеском до емпіричної бази української та болгарської діалектології, в чому читач пересвідчується, знайомлячись із лексикою, представленою в словниковій частині, та з автентичними болгарськими текстами.

Основна частина праці В. Колесник — «Чийшійська говірка. Словник» (с. 21–653). Це реєстр найуживанішої лексики, яку дослідниця взяла безпосередньо зі спонтанного мовлення мешканців с. Городнього. Реєстрові слова подано не у фонетичній транскрипції, а в літературній болгарській транслітерації, що істотно полегшує роботу з лексикою при її використанні як ілюстраційного матеріалу в лінгвістичних студіях. Однак укладачка не нехтує діалектними особливостями вимови, важливими для правильного прочитання слів: *йáла, йéла, илá* 'іди, приходить' при літературному *елá* (с. 223), *манжéт* 'манжета', літ. *манишeт* (с. 320), *ру́мна (ми)* 'спаси на думку', літ. *хрумна* (с. 484). Інколи В. Колесник демонструє весь перелік діалектних форм, характерних для мови мешканців с. Городнього: *трендáфял, триндáфял, тръндáфил, трендáвил* 'троянда' (с. 551).

Міждіалектна й міжмовна асиметрія не завжди дозволяють дібрати однозначний і точний відповідник до чийшійських екзотичних лексем. Більш ніж до половини реєстрових одиниць В. Колесник застосовує описовий переклад. Це зумовлено й необхідністю тлумачення деяких понять, переважно незнайомих сучасному читачеві навіть у болгарській метрополії: специфічний садівничий термін *далдърмъ* укладачка тлумачить болгарською як «далдърма, отведено и заровено в земята клонче за да пусне корен» («гілка, яку відігнули та прикопали, щоб вона пустила корінь»), а українською — як 'кореневий відвід' (с. 127), *лавишняк* у словнику пояснено як «черга за пейка і на стена, предназначена за постилане на лавици, по цвят най-често са черни с жълти и червени нишки 'ліжник, домоткана чорна шерстяна ковдра з жовтими та червоними смужками'» (с. 296), *търліци* «плитка домашна обувка» («пласке домашнє взуття») 'пovстяні тапки і плетені' (с. 562).

В. Колесник намагається врахувати всі фонетичні, словотвірні й лексичні варіанти слів, які вживаються в городнянській говірці: *абѣт* (с. 22) та *убѣт* (с. 569) 'обід', *а́гне, а́гни* (с. 23) і *йѣгни* (с. 223) 'ягня', *абыкнав'ѣну* (с. 22) та *абы́чну* (с. 23) 'завичай', *живо́т* і *жизня́* (с. 166) 'життя', *дрѣжди* (с. 148) та *маѣ* (с. 326) 'дріжджі'. Легко запам'ятати різницю між значеннями омонімів *грівна* 'українська грошова одиниця, гривня' та 'браслет', оскільки, на відміну від літературної мови, у чийшій-ській говірці ці два слова вимовляють дещо по-різному (с. 114–115). У словнику відбиваються найрізноманітніші запозичення: українізми — *бидарка* 'двоколісний віз' (с. 49), *бондар* (с. 56), *сирнік* 'сірник' (с. 506), *скърта* 'копиця' (с. 510), росіянізми — *блин* 'млинець' (с. 53), *гаршѣк* 'горщик' (с. 103), *фка́лувам* 'багато працювати' (с. 608), тюркізми — *йеміші* 'солодощі' (с. 225), *фи́ліз*, 'пагін' (с. 608), зокрема тюркізми арабського походження — *абѣ* 'груба валяна вовняна тканина' (с. 21), *ферджѣ* 'чоловічий довгий суконний верхній одяг — пальто' (с. 607) тощо.

У новій праці В. Колесник є додаток — кілька кольорових глянцеви́х світлин із зображенням згаданих у словнику специфічних реалій болгарської культури. Читачі, мало знайомі з болгарським традиційним побутом, мають можливість завдяки цим фото дізнатися про вигляд таких предметів, як *чепра́зи*, *барѣзи*, *кюп*, *стѣмна*, *ба́ска*, *чевре́*, *манѣфел*, *пешкір*, *ла́вичник*.

Мети цього дослідження — відобразити лінгвоетнокультурну своєрідність українських болгар у синхронії й діахронії, — вчена, без сумніву, досягла. В. Колесник дбайливо фіксує в словникових статтях репліки інформантів, дотичні до реєстрових одиниць: *ні́вга* 'ніколи' — *ні́вга ни съ см'ей на свѣта Бугуродица* «ніколи не смійся на день святої Богородиці» (с. 373), *нѣшту* 'щось' — *Аку имѣи душмани, знач'е нѣшту струваш* «Якщо ти маєш ворогів, значить, ти чогось вартий» (с. 372), *пѣт* 'дорога, шлях' — *Койту пѣрви намери дитету на пѣт'а, става крѣсн'ак* «Хто перший знайде дитину на дорозі, той стане її хрещеним» (с. 461), *пуртѣка́л* 'апельсин' — *Ала-бала пуртѣкала* «Тари-бари апельсин» (с. 452), *рабу́та* 'праця, заняття' — *Нимала баба рабу́та, чи си купила прас'єнци* «Не мала баба клопоту, купила поросю» (с. 465).

У праці В. Колесник значне місце відведено хрононімам — *Масл'єница*, *Маслиница* 'Масниці' (с. 205, 324), *Танасуфд'єн* 'день святого Афанасія' (с. 289), *Малѣ Кол'адѣ* 'Мала Коляда; Коляда для дітей' (с. 318), *Лусарската нид'єл'а* 'Русальна неділя' (с. 308, 371), *Тѣдурувден* 'день вчч. Феодора Тирона' (с. 548). Словник фіксує чималу кількість назв, пов'язаних зі святковою обрядовістю — *ма́ртеничка* 'прикраси з кручених червоних та білих ниток, які приколують на одяг 1 березня' (с. 322), *пеперу́да* 2. етн. Пеперуда 'весняне свято, обряд викликання дощу' (с. 396), *пѣта* 1. 'прісний хліб'; 2. 'народний звичай готувати та роздавати пѣту, коли дитина починає ходити' (с. 403), *про́шка* 'відвідування молодими сватів після весілля' (с. 435), *рі́бник* 'пиріг з рибою (страва до свята Зимового Миколи. — О. М.)' (с. 477) тощо. Читач дізнається про те, що чийшійські болгари кличуть свиней *гу́ци-гу́ци* (с. 123), а котів — *маць-маць* (с. 325), що «равлик-павлик» зветься *тодѣр-бодѣр* (с. 548). Інформантки пояснюють, що *руси́ца* означає не лише росу, а й невинну, цнотливу дівчину (с. 684). У контексті дівочої цноти чийшійці старшого покоління згадують і напій *медяна раке* 'медова (солодка) горілка', якою молода частувала гостей після першої шлюбної ночі, якщо виявлялася «чесною» (с. 327).

Укладачка словника знайомить читачів з різноманітними ономазіологічними курйозами — наприклад, що означає *калканѣв цв'єт* 'калкановий (камбаловий) колір' (с. 232), *пуврѣштѣну дѣте* 'букв. повторна, повернена дитина' (с. 442), *фасул'ѣва шапка* 'квасолева шапка' (с. 606). Трапляються у словнику й паремії: *При-см'ал съ ѣ дармон на раш'єту, чи му ѣдри дупкити* «Сміялося решето з сита, що в того великі дірки» (с. 155); *Кротку агни ут дв'є майки сучи* «Покірливе ягня двох маток ссе» (с. 314); *Раждѣла майка синув'є, да н'є ѣ майлѣтъ б'єз ората* «Родила мати синів, щоб квартал не був безлюдним» (с. 315); *Їад'є кѣту м'єчка, рабу́ти кѣту бубул'єчка* «Їсть як ведмідь, а працює як кузька» (с. 329); *Млогу баби* — *на дѣт'єту пѣп н'є ѣ вѣрзан* «Багато повитух — у дитини пуповина не перев'язана» (с. 335); *Вѣрзѣн поп* — *мирну с'єлу* «Зв'язаний піп — спокійне село» (с. 414) та ін.

Остання частина книжки «Образци на текстове» («Зразки текстів») (с. 653–682) містить 20 розповідей з різних сфер народного життя болгар с. Городнього. Тут є країнознавча розвідка про Чийшію, докладні описи технологій крою та шиття, тваринництва, кулінарії; місцеві жителі діляться з інтерв'юерами своїми знаннями з мі-

фології, святкової та родинної ритуалістики, розповідають про дошлюбні та весільні звичаї й прикмети, що, безумовно, розширює й деталізує етномовну картину світу болгар-переселенців в уяві дослідників. Важливо також, що В. Колесник, добираючи тексти, дбає про представлення болгарської лінгвоетнокультури на мовному острові в її динаміці, саме тому інформанти — представники різних поколінь, їм від 38 до 95 років.

Читачі мають змогу не лише дістати цікаві факти про традиційний болгарський побут, а й скласти уявлення про інтелектуальне багатство нащадків болгар-переселенців, надто старшого покоління. Так, добре структурована й інформаційно насичена усна розповідь Г. І. Іванової «Жънски дреи» («Жіночий одяг») справляє враження досконалого володіння науковим стилем, проте виявляється, що 94-річна городнянка закінчила лише чотири класи (с. 662–666). І хоча, за свідченням самої В. Колесник, у підготовці матеріалів допомагали вчителі місцевої школи (с. 4), але низка інших текстів засвідчує, що втручання фахівців-філологів у записані розповіді було мінімальним. Також заслуговує на увагу той факт, що згадки про минуле бережуть і вільно відтворюють молоді люди, які не застали ані тих звичаїв, ні пов'язаних із ними реалій. Так, корінна чийшія З. С. Курдоглова, якій на момент проведення інтерв'ю ще не виповнилося 40, добре знає, як у давні часи дівчина могла кілька годин стояти з парубком біля криниці, тримаючи коромисло з повними відрами (с. 658). А вживання іншою молодією болгаркою дієслів у теперішньому часі, а не в минулому, при описі святкування Різдва — *од'ят ирг'ени* «ходять парубки», *жсинити късът пърч'єнца ут сурвачкътъ* «жінки відривають шматочки від оздобленої на Різдво кизилової гілки (сурвачки)» (с. 659) переконливо свідчить про те, що найдавніші колядні звичаї, принесені з прабатьківщини, природні та популярні серед сучасної болгарської молоді, яка живе в Україні.

Праця В. Колесник орієнтована на широке коло читачів — як фахівців-болгаристів, так і тих, хто лише бажає ближче познайомитися з непересічним світом болгарського мовного острова на Півдні України. Для оформлення палітурки використано картину «Дух печі», автор якої, український болгарин, бессарабський та кримський художник Олександр Кара, відомий і в мистецьких колах метрополії. На цій картині — типовий болгарський сюжет, що одразу привертає увагу шанувальників жанрового живопису. Такий вибір ілюстрації красномовно свідчить про прагнення В. Колесник наголосити на безперервності етнокультурних традицій, привернути увагу аудиторії до вічних цінностей, серед яких — і рідна болгарська мова, успадкована від предків-мігрантів, а також продемонструвати потужну енергетику мови переселенців у позамовному просторі на теренах українського Півдня.

О. Малаш

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, м. Київ, Україна

Електронна пошта: darmodej@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

O. Malash

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

E-mail: darmodej@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

Kolesnyk V.

THE DIALECT OF THE BULGARIANS OF THE VILLAGE OF HORODNIE (CHYISHIYA), BESSARABIA: A DICTIONARY

Odesa: Astroprint, 2019. 684 p.

Дата надходження до редакції — 16.03.2020

Дата затвердження редакцією — 19.03.2020

До уваги авторів: нові правила оформлення публікацій у журналі
«Мовознавство» див. на сайті : <https://movoznavstvo.org.ua/>

ЛІНГВІСТИЧНО-ІНФОРМАЦІЙНІ СТУДІЇ
ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ
У П'ЯТИ ТОМАХ
Дослідження 1991–2018 років
За загальною редакцією В. А. Широкова



ТОМ 1. Наукова парадигма та основні мовно-інформаційні структури

ТОМ 2. Граматичні системи

ТОМ 3. Тлумачна лексикографія

Книга 1. Словник української мови у двадцяти томах

ISBN 978-966-02-8683-2

ISBN 978-966-02-8686-3 (Т. 3. Кн. 1)

DOI 10.33190/978-966-02-8683-2/8686-3

https://movoznavstvo.org.ua/files/tom_3_B5_print.pdf

Книга 2. Системна семантика тлумачних словників

Книга 3. Динаміка лексико-семантичного складу Словника української мови у двадцяти томах

ТОМ 4. Корпусна та когнітивна лінгвістика

ТОМ 5. Віртуалізація лінгвістичних технологій

Індекс 74309

ISSN 0027-2833. Мовознавство, 2020, № 2, 1–82

МОВОЗНАВСТВО

2 '2020